

Szabari Vera

A TÖRTÉNET SZOCIOLÓGIÁJA

*Kontextus és reflexivitás a szociológia örökségének
feldolgozásában*

Szabari Vera

A történet szociológiája

**Kontextus és reflexivitás a szociológia örökségének
feldolgozásában**

SZOCIOLÓGIAI TUDÁSTÁR

11.

A Debreceni Egyetem BTK
Szociológia és Szociálpolitika Tanszékének sorozata

Sorozatszerkesztő:
CZIBERE IBOLYA

Szabari Vera

A történet szociológiája

**Kontextus és reflexivitás a szociológia örökségének
feldolgozásában**

**Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2022**

Szakmai lektor:

TAKÁCS ERZSÉBET

Borítókép: El censo de población (Népszámlálás). Eredeti rajz: Manuel Alcázar.

Forrás: https://es.wikipedia.org/wiki/Archivo:1888-01-22,_La_Ilustraci%C3%B3n_Espa%C3%B1ola_y_Americana,_El_censo_de_poblaci%C3%B3n,_Alc%C3%A1zar.jpg (Letöltés ideje: 2022. 04.10.)

© Szabari Vera, 2022

© Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022

ISSN 2786-2194

ISBN 978-963-615-011-2

Kiadta: Debreceni Egyetemi Kiadó

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató

Tipográfia, tördelés, borítóterv: Juhászné Marosi Edit

Nyelvi lektor: Feketéné Balogh Marianna

Némedi Dénes emlékének

Tartalomjegyzék

1. Bevezető	9
A könyv felépítése	11
2. A szociológiatörténet sajátos szerepe és ennek reflexiói	15
Szociológiatörténet vagy -elmélet?	15
A szociológia ahistorikus jellemvonása	21
3. A szociológiatörténet főbb típusai, funkciói	29
A szociológiatörténet története és e történethez való viszony	32
4. A tudás és a tudomány értelmezései a klasszikus szociológiai munkákban	39
A tudás szociológiai megközelítése 1960 előtt	39
A tudomány kérdése a szociológiai művekben	47
5. A tudománytörténet szociológiai perspektívái az 1960-as évek előtt	55
Ludwik Fleck: a közösség ereje	60
Thomas Kuhn: paradigmák története	65
6. A tudományszociológia a kuhni forradalom után:	73
a tudomány = verseny és küzdelem	73
Warren O. Hagstrom: A tudomány működés közben – harc az elismerésért	75
Bourdieu és a tudományos mező tanulságai egy szociológiatörténész számára	82
7. Szociológiatörténeti munkák új perspektívákból	91
8. Utószó	99
Irodalom	103

1. Bevezető

A tudománytörténet szerepének megítélése koronként és tudományterületenként jelentős különbségeket mutat. Míg a 19. században született matematikus, Alfred North Whitehead szerint „bukásra ítéltetett az a tudomány, amely nem meri elfeledni alapítóját” (vö. Merton 2002: 25), addig a funkcionalista társadalomtudós, Ronald Fletcher a 20. század második felében úgy vélekedett, hogy „[a] saját története iránt érzéketlen szociológia egyben olyan szociológiát jelent, amely semmit nem tud arról, amit legjelesebb képviselői már megismertek és végiggondoltak. Olyan szociológia ez, amely nem érti a saját eredményeit, s amely mindig a végzős egyetemi hallgatók egymást követő új generáció legteljesebb meggyőződéssel vallott nézeteinek szociológiája lesz. Így ama szigorú tudományos voltába vetett minden önhiúsága ellenére is tudománytalanná válik” (Fletcher: 1972: 6).

Bár érdekes lehet megvitatni, hogy kinek van/volt igaza, és miért gondoljuk így, pro és kontra érveket sorakoztatva fel, de vajon ennek eldöntése a releváns kérdés számunkra? Talán nem meglepő, hogy válaszunk nemleges lesz. E könyv célja éppen az, hogy a tudományos állítások társadalmi, kulturális és történeti elemzésének szükségességére hívja fel a figyelmet. Azt kívánja bemutatni, hogy a kontextuális elemzés alkalmazásával többértékű és más típusú tudásra tehetünk szert, amennyiben a korábbi megállapítások érvényességének megítélése helyett azt vizsgáljuk: kik, honnan, milyen pozíciókból tették az adott kijelentéseket (pl. mikor, mely tudományterület, tudományos közösség, paradigma képviselőjeként, azon belül milyen erőforrások birtokában), milyen kontextusban (kinek szóltak, milyen szűkebb és tágabb diskurzusban, tudományos és társadalmi közegben stb.), esetleg milyen célból hangoztak el az említett mondatok. Jelen munka abban kíván segítséget adni, hogyan értelmezhetők – akár az ezekhez hasonló – tudományos állítások, és egyáltalán, mit kezdhetünk tudományunk, elsősorban a szociológia örökségével. Örökségen nem csupán a szociológiatörténeti kánon részeként fennmaradt elméleteket értem, hanem minden olyan elméleti és módszertani megközelítést, kutatási gyakorlatot, annak dokumentumait, eredményeit stb., melyek hozzájárulhatnak egy-egy tudományos probléma, terület vagy törté-

neti korszak pontosabb megértéséhez, értelmezéséhez. A fenti példa azt is illusztrálja, hogy a múlt gondolatai között szinte minden mai állásponthoz találhatunk támogató vagy akár azt cáfoló kijelentéseket, melyek jobb esetben kiindulópontként, netán alátámasztásul, rosszabb esetben díszítőelemként szolgálhatnak elméletünk, kutatásunk kidolgozása során. Lehet-e több a szociológiatörténet díszítőelemnél vagy legitimációs eszköznél, egyáltalán miért van szükségünk e tudásra?

A könyv a szociológus doktori (és mester-) képzésben résztvevőknek készült, elsősorban annak bemutatására, hogyan lehet a szociológia korábbi eredményeit, elméleteit és empirikus kutatásait kontextuális módon megközelíteni, értelmezni és saját kutatásuk során felhasználni.¹ Mit is adhat az örökség társadalmi-történeti vizsgálata, hogyan érdemes „olvasni”, értelmezni az örökséget? A könyv nem egyetlen merev keretet kíván kijelölni – hiszen az is helyzetfüggő, hogy mely elemzési dimenziókra, kontextuális (pl. politikai, gazdasági vagy intézményi) tényezőkre, azok mely konstellációjára fókuszálunk (Pál 2021). A következő fejezetek inkább elméleteket, megközelítési módokat és lehetőségeket vázolnak fel, amin elindulhatnak az érdeklődők, és akár újabb „felhasználási” módokat, új utakat alakíthatnak ki. Ahogyan Feyerabend (2002), úgy mi is könnyedén le tudunk mondani az egységes tudomány, esetünkben egy egységes szociológia és a hozzá kapcsolódó egységes szociológiatörténet illúziójáról. A könyv nem egy hagyományos szociológiatörténeti doktori kurzushoz készült, így nem a szociológiatörténeti kánon szisztematikus áttekintésére törekszik, helyette tudomány- és tudásszociológiai, tudománytörténeti megközelítéseket mutat be, melyek segíthetnek a szociológiai örökség kontextuális elemzésében. És bár folyamatosan a történetiség, a reflexivitás problémáját hangsúlyozza, őszintén megvallva e tekintetben maga a könyv is több esetben adós marad, mert alapvetően nem egy történeti munka. Ugyanakkor nem tud és nem is akar teljesen háttérbe fordítani a szociológiatörténet eszmétörténeti irányának sem, így a téma szempontjából relevánsnak ítélt klasszikus szövegek adott szempontok szerinti bemutatására és értelmezésére is vállalkozik. Olyan kérdéseket jár körül, mint például: hogyan vélekedtek a szociológia képviselői különböző időszakokban saját tudományuk történetéről, egyáltalán hogyan viszonyultak a történetiséghez, továbbá milyen megközelítési módokat, perspektivákat kínál a szociológia akár saját története elemzéséhez. E munka tehát elméleti és gyakorlati eszközöket ad a szociológiatörténet feldolgozásához, bemutatva, hogy a különböző megközelítési módok alkalmazása milyen különböző tudást eredményezhet számunkra. Így – reményeim szerint – a tudománytörténeti, tudányszociológiai

¹ Ilyen típusú, a szociológiatörténetet kontextuális és reflexív módon feldolgozó elemzésre már számos kiváló munkát találunk, melyek közül néhány a könyv utolsó fejezetében kerül bemutatásra.

megközelítések megismerése mellett a könyv hozzásegíti a doktori hallgatókat a saját kutatási területükön létrejött tudás, a releváns elméleti, módszertani vagy korábbi kutatási anyagok kontextuális, történeti feldolgozásához, mely a kutatási kérdéseik pontosabb definiálását, a megfelelő módszertani keret kiválasztását és a megszerezhető ismeretek sokoldalú értelmezését teszi lehetővé. A jegyzet rávilágít a szociológiai eredmények kontextuális és reflexív értelmezésének lehetőségére, mely által a kutatók közelebb juthatnak saját és kutatási területük pozíciójának tisztázásához is.

A könyvben megfogalmazott gondolatok részben az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolájában több éve folyó szociológiatörténeti kurzusok tananyagaira épít ezért köszönettel tartozom azon doktorandusz hallgatóimnak, akik aktív részvételükkel, hozzászólásaikkal maguk is alakították a tananyagot. Köszönettel tartozom továbbá a Debreceni Tudományegyetemnek, hogy a Szociológia és Társadalompolitika doktori program tananyagfejlesztési projektjének keretei között támogatták a könyv megírását. Külön köszönöm közvetlen kollégáim Rakovics Zsófia, Pál Eszter, Somlai Péter és Takács Erzsébet közreműködését, akik részletesen megjegyzéseikkel, fontos észrevételeikkel segítették munkámat.

A könyv felépítése

A könyv nyolc fejezetből áll. A bevezető részt *A szociológiatörténet sajátos szerepe és ennek reflexiói. Szociológiatörténet vagy -elmélet?* című fejezet követi, mely azt a kérdést járja körül, hogy szétválasztható-e a szociológiatörténet és -elmélet, illetve a szociológia esetében miért sajátos a kettő viszonya, miért érezzük úgy, hogy nem húzható éles határvonal a kettő közé. A fejezet röviden kitér a szociológiai és történeti szemlélet különbözőségeire, illetve a jelenidejűség (prezentizmus) és a teleologikus² szemlélet problematikájára, lehetséges funkcióira is. A harmadik (*Szociológiatörténeti típusok, kategóriák. Milyen funkciói lehetnek a szociológiatörténetnek?*) fejezet a szociológiatörténet korszakai mellett arra is kitér, hogyan és mikor alakult ki maga a szociológiatörténet, és milyen volt az egyes korszakokban a szociológia saját történetéhez való viszonya. A szociológiatörténeti kánon kialakításának igénye, a szociológiatörténet 1930-as évektől történő létrehozása részben a szociológia identitásproblémáihoz kapcsolódik. A fejezetben tárgyalásra kerülnek a „hagyományos” szociológiatörténeti típusok és az a kérdés is, miért problematikus vállalkozás egy egy-

² A túlzott determinizmust követő tudománytörténetet, mely a jelenből visszafelé úgy tekint a korábbi elméletekre, hogy azok célja a későbbi elméletek megalapozása, kutatási kérdések megválaszolása volt, nevezzük teleologikus megközelítésnek.

séges szociológiatörténet megírása, ami nagymértékben segíthetné az elméleti orientációt is. A negyedik, *A tudás és tudomány értelmezései a klasszikus szociológiai munkákban* című rész röviden áttekinti, hogy az 1960 előtt született írókban hogyan jelent meg a tudás, a tudomány társadalmi meghatározottsága, mely kérdések mentén merült fel a tudás és a tudomány tágabb kontextusának kérdése. A fejezet egyrészt Karl Marx, Émile Durkheim, Max Weber és Mannheim Károly elméleteinek főbb pontjait ismerteti, illetve azt elemzi, hogy az adott elméleteket mennyiben határozta meg a társadalmi, tudományos környezetük, illetve azt is vázoljuk – akár a prezentista, illetve a teleologikus szemléletet is felvállalva –, milyen szerepet játszhatnak ezen elméletek a szociológiatörténeti vizsgálódásokban. Másrészt azt mutatja be Max Weber, Robert K. Merton egyes munkáin keresztül, hogyan problematizálódott a tudomány kérdése az 1960 előtt született szociológiai művekben. Ebben a fejezetben térünk ki a tudomány külső-belső dimenzióit elválasztó dichotóm szemlélet kérdésére is. A hatodik fejezet a tudománytörténet 1960-as évekig tartó, Thomas Kuhn könyvének megjelenése előtti időszak történetének felvázolására törekszik elsősorban a szociológia számára meghatározó szerzők (August Comte, R. K. Merton és Ludwik Fleck) művei bemutatásán keresztül, nem vállalkozva a teljes tudománytörténet történeti áttekintésére, mely ennek az írásnak nem célja és feladata. A fejezetben tárgyalt néhány példán keresztül azt kívánjuk illusztrálni, mennyiben detektálható a szociológiai, társadalmi, közösségi tényezőkre is reflektáló tudománytörténeti szemlélet – akár eltérő módokon – az 1960-as évek előtt született munkákban. A hatodik fejezet Thomas Kuhn *A tudományos forradalmak szerkezete* című könyvében megjelent gondolatainak a tudománytörténet és a tudománysszociológia szempontjából meghatározó elemeit vizsgálja. Azt mutatja be, miben hozott Kuhn elmélete jelentős fordulatot, illetve a tudománytörténet új típusú megközelítései mennyiben egyeztethetők össze a tudományról alkotott klasszikus szociológiai elméletekkel. Érdekes kérdés lehet, hogy a kuhni fordulat után milyen kutatási irányzatok jelentek meg, melyek a szociológiatörténet számára is relevanciával bírnak. A hetedik fejezet ezért az 1960-as évek tudományra vonatkozó szociológiai kutatásait és azok eredményeit dolgozza fel Merton, Warren O. Hagstrom, illetve Pierre Bourdieu tudománysszociológiai írásain keresztül. Bourdieu a tudományos mezőről szóló munkáit egyrészt abból a szempontból elemezzük, hogyan illeszkednek ezek a szerző életművébe, más mezők és tökeféleségek működésének leírásába. Másrészt hogyan alkalmazható az elmélet a szociológiatörténet számára, hangsúlyozva az autonómia problematikája kapcsán a tudományban megjelenő határmegvonások, demarkáció kérdéseit is. A nyolcadik fejezetben példaként bemutatásra kerülnek olyan szociológiatörténeti munkák (Calhoun 2007, Némedi 2005a, Pál 2015) és kérdések, melyek alkalmazzák a szociológiatörténeti feldolgozásokban a kontextuális, társadalmi, történeti, kultu-

1. Bevezető

rális keretek és a tudomány művelésének perspektíváit, vizsgálják pl. az adott történelmi korban megjelenő, egymással versengő elméleteket és azok tudományos, társadalmi környezetét, a határmegvonási küzdelmek vagy intézményi változások szerepét a tudományelméletekben. Másrészt, reflektálva arra a tudományantropológiai felhívásra, mely szerint a vizsgálati fókusz magára a tudományművelés gyakorlatára kell helyezni, a szociológiatörténészek számára elérhető lehetséges alternatív források (interjúk, naplók) bevonásának kérdését járja körül.

2. A szociológiatörténet sajátos szerepe és ennek reflexiói

Szociológiatörténet vagy -elmélet?

Szociológiatörténet alatt több dolgot érthetünk, az értelmezések nem kizárják, sokkal inkább kiegészítik egymást, sőt, az egyes „típusok” a legtöbb esetben nem is választhatók el élesen egymástól. A szociológiatörténész klasszikus értelemben a korábbi szociológiai elméletek, a tudományterület által kijelölt kanonikus szövegek többé-kevésbé kronologikus sorrendben történő elemzését, értelmezését, kritikai összefoglalását, vagy esetenként egy-egy jelentős, meghatározónak tartott gondolkodó, illetve egy irányzathoz tartozók munkásságának (Ritzer 2003), esetleg egy probléma-, ill. tématerülethez tartozó munkák feldolgozását végzi el. A szociológiatörténet része az *eszmétörténet*, mely elsősorban adott szövegek értelmezését, pontos jelentésük tisztázását tekinti feladatának, illetve az *elmélettörténet*, ami magában foglalja az egyes elméleti megközelítések, irányzatok egymásba fonódásának, vagy egymással szembeni kritikai állásfoglalásának vizsgálatát is. Ezen esetekben az egyik alapvető kérdés lehet a folytonosság, illetve megszakítottság kérdése, mely azonban újabb problémákat vethet fel. Robert K. Merton például – Thomas Kuhn 1960-as években megjelent könyve nyomán – az eszmétörténész munkáját egy kötélháncos produkciójához hasonlította, aki egyenes tartással próbál egyensúlyozni a kötélpályán. „Az eszmétörténész kettős kockázatot vállal: vagy úgy véli, hogy rátalált a gondolatok folyamatosságára, miközben ilyesmi valójában nem létezik, vagy ott nem veszi észre a folyamatosságot, ahol az valóban fennáll. [...] Sok esetben azonnal előfutárok, anticipációk és megsejtések állandó folyamatát vélik felfedezni, holott az alaposabb vizsgálódás kimutatja, hogy pusztán a képzelet játszik velük.” (Merton 2002: 32) A könyv egyik alapvető kiindulópontja éppen ezért az, hogy nem elegendő pusztán egymás mellé állítani hasonló problémákat tárgyaló, vagy azonos kifejezéseket használó elméleteket – mintha azok egymás előképei vagy következményei lennének –, mert sok esetben csupán a jelenből visszatekintve rajzolódik ki egy folyamatosan fejlődő, egymás eredményeire építő, determinisztikus tudománykép (Inglis 2013). Problémát jelent, hogy az elméletek értelmezésében, egymáshoz való viszonyának elemzésében a tágabb történeti, társadalmi kontextus gyakran nem jelenik meg, mint ahogyan a klasszikus fizikatörténet-

ben, inkább csupán egy-egy gondolkodó életrajzi adatai adják a „történeti” jelleget. Pedig a szociológiatörténet funkciója az lenne, hogy megértsük, miként változik a tudomány működése, művelésének gyakorlata, és ez a változás milyen főbb körülményekkel magyarázható, nem pedig az, hogy időrendben rövid áttekintést adjunk a tudományos elméletről.

A szociológiatörténet és a szociológiaelmélet egymástól nehezen elválasztható tudományterületek. Egy felületes megközelítés alapján az első kizárólag „rég”, míg az utóbbi inkább kortárs elméletekkel foglalkozik. Amennyiben elfogadjuk ezt a definíciót, a feladat annak meghatározása lesz, hol húzható meg a határ a régi és új elméletek között, hány évnek kell eltelnie, hogy valami „történelem” legyen. Ugyanakkor – bár a fenti megközelítés igencsak bevett gyakorlatot követne (Delanty–Isin, 2003, Ritzer 2003) –, úgy véljük, ez korántsem ennyire egyértelmű kérdés. A szociológiaelmélet és -történet közötti határ elmosódott. A korábbi elméletek, módszerek gyakran mint kortárs megközelítések lépnek elő a kurrens szociológiai munkákban. Elméleti kereteket úgy alkalmazunk, hogy szinte senki nem foglalkozik azzal, annak szerzője 50 vagy 100 évvel ezelőtt írta azt. Miért is problematikus mindez? A mindennapi tudományos gyakorlatban a természettudományok esetében – a tudománytörténeti érdeklődésen kívül – nem igazán érdekes, hogy az alkalmazott Maxwell-egyenleteket mikor, kik, milyen körülmények között alakították ki, legalábbis addig, amíg a tudós közösség érvényesnek tekinti azokat.³ Ugyanakkor senki sem vitatja, hogy a társadalomtudományi, esetünkben a szociológiai megközelítések mindig szorosan kapcsolódnak nemcsak ahhoz az adott korszakhoz, melyben létrejöttek, hanem ahhoz a társadalomhoz is, melynek leírására, megértésére vállalkoztak.⁴ Felmerülhet a kérdés: alkalmazhatók-e a korábban született munkák a jelenlegi társadalmak működésének elemzésekor. Émile Durkheim 19. századi anómia fogalma (Durkheim 2003: 280–281) például alkalmas lehet-e a mai magyar társadalmi folyamatok megértésére? A válasz nem egyértelmű. Egyrészt lehet, hiszen sikerrel használunk korábbi, vagy akár más társadalmak leírására kialakított elméleteket vagy azok bizonyos részeit mai folyamatok megértéséhez, és ez így helyes, amennyiben a szociológiára tudományként gondolunk. Hiszen a tudományos elméletekkel szemben támasztott univerzalitás eszméjének megfelelően (ami a szociológia bizonyos területei esetében működő elvárás) mint tudományos elméletek, arra törekednek, hogy olyan összefüggéseket írjanak le, melyek valami-

³ Nyilván azóta bebizonyosodott, hogy ez sem teljesen igaz állítás, pontosabban a természettudományok esetében is kimutatható, hogy az egyes elméleti és gyakorlati kutatások hogyan kapcsolódnak, szövédnék bele abba a társadalmi-gazdasági-politikai környezetbe, amelyben létrejöttek.

⁴ Már Weber is hivatkozott arra, hogy bár a szociológiának az objektivitásra kell törekednie, például a szociológus témaválasztását erőteljesen befolyásolja saját kora társadalmá (és annak kulturálisan meghatározott értékei) (Weber 1998a).

2. A szociológiatörténet sajátos szerepe és ennek reflexiói

lyen módon általánosnak tekinthetők.⁵ Azt is mondhatnánk, hogy a társadalmi mechanizmusok, folyamatok sok tekintetben állandóságot mutatnak, ezért akár létezhetnek is ún. társadalmi univerzálék. Továbbá bizonyos elméleti keretek, modellek szintén abba az irányba terelnek bennünket, hogy különböző korok, társadalmak elemezhetők azonos megismerési keretben.⁶ Az is elfogadható állítás, hogy a tudomány (legalábbis annak kumulatív felfogásában), így a szociológia művelői sem kizárólag a meglévő eredmények szimpla reprodukciójára törekednek, hanem az elfogadott elméleti és módszertani keretekre építve kívánják gyarapítani, szélesíteni a világról való ismereteinket. Ezért nem is annyira meglepő, ha a szociológusok, hasonlóan például a természettudósokhoz, egy-egy korábbi elméleti keretből kiindulva, annak bizonyos részeit elfogadva, másokat esetleg elvetve, vagy módosítva a jelen társadalmi jelenségeire érvényes igazság megállapítására törekednek. Ezekben az esetekben, amikor a korábbi elméleteket, sok esetben már klasszikussá minősült szövegeket az aktuális tudományos kérdések megválaszolásának egyik eszközeként alkalmazzák, a szociológiai örökség feldolgozása elméletorientált és nem történeti (Némedi 1996a).⁷ A fentiekre számtalan példa található a szociológiai szakirodalomban. Egy igen-csak aktuális kutatást tár elénk Will Atkinson *The social space and misrecognition in 21st century France* című tanulmánya, melyben Bourdieu közel 40 évvel korábbi *Distinction* című könyvének elméleti kerete alapján vizsgálja a jelenkori francia társadalom rétegződését, osztályszerkezetét, a szimbolikus elnyomás rendszerét (Atkinson 2021). Természetesen kiváló munkák születhetnek ezen módszer alapján, melyek azonban – ahogyan Atkinson munkája is – inkább a

⁵ Ez összefüggésben áll azzal a pozitívista tudomány szemlélettel, mely a szociológia születésekor olyan jelentős hatást gyakorolt, illetve mely az 1945 utáni amerikai szociológiában kidolgozott és alkalmazott empirikus, survey-en alapuló kutatási szemlélet nyomán újabb lendületet nyert.

⁶ Számos olyan elméleti keret került kidolgozásra, melyek esetében az eltérő társadalmi-történeti helyzet nem jelent problémát annak alkalmazásakor. Georg Simmel például a formális szociológiai megközelítés esetében explicit módon nem foglalkozott ezzel a kérdéssel, de az általa kidolgozott modell könnyen alkalmazható lehet különböző korok és társadalmak esetében is, hiszen épp az lehet számunkra érdekes (Simmel 1973), hogy egy-egy forma, mint például az alá- és fölrendeltség vagy a viszály, milyen eltérő tartalmakkal jelenik meg más-más időszakokban. Ugyanakkor Bourdieu esetében már explicit módon megjelenik az igény is arra, hogy a premodern és modern társadalmak esetében azonos fogalmi keretet alkalmazzon azok leírásakor (erről lásd későbbi fejezet).

⁷ Sok esetben az elméleti vagy módszertani visszautalás csupán egy-egy részlet kiemelésére szorítkozik (pl. hivatkozunk Durkheim anómia fogalmára, közben viszont egészen más módszertani megközelítéseket alkalmazunk), de olyan is előfordul, hogy a klasszikus elmélet értelmezése pontatlanságot tartalmaz. „[A] szociológusok igen gyakran gondatlanul bántak a múlt örökségével. Ha hivatkoztak is a tudomány nagy öregjeinek munkáira, nem feltétlenül olvasták el őket, hanem beérték a másodlagos forrásokkal, amint azt a szociológusok egymást követő generációinak az elődökről írott mérhetetlen mennyiségű pontatlan és képtelen állítása is bizonyítja” (Szacki 1985: 38). Szemezgetünk, kiragadjuk, ami szükséges, ami alkalmazható. A társadalomtudományok, így a szociológia is legtöbb esetben elegendi a jelen idejű elméletet az elmélet történetével (Merton 2002: 25).

jelen, mint a múlt megértésére törekednek. A klasszikus szövegek, elméletek ilyen típusú alkalmazása közel áll a történelem prezentista feldolgozásához. Azt a típusú történet szemléletet tekintjük jelenközpontúnak vagy prezentistának, „mely úgy nyúl a múlthoz, hogy közben tekintetét a jelenre függeszti” és „a múlt kérdéseire a jelen által motivált válaszokat ad” (Láng 2004: 319). A történelem prezentista szemlélete szerint a történelmi folyamatok, eredmények a mából érdekesek, a történelem a jelen irányába köteleződik el (Kragh 2003: 47). Ebben az esetben, ahogyan azt a szociológiában is olyan gyakran tapasztalhatjuk, a tudomány művelője a jelenből, kritikai szemmel tekint végig a múlt tudományos eredményein, elméletein, hogy azok kiindulópontként szolgáljanak saját kutatásához. Nem cél itt a prezentizmus problémájával foglalkozó irodalom áttekintése, illetve a történelemtudomány és a szociológia viszonyának részletes elemzése. Csupán jelezni kívántam, hogy számos elméleti probléma merül fel, mellyel kapcsolatban a szociológiatörténet nem áll magányosan, sőt, a társdiszciplínák esetében, mint pl. a történelemírásban számos vita zajlott e területen, melyek résztvevői különböző megoldásokat kínálnak számunkra is. (Ezen vitákról lásd Bódy – Ö. Kovács 2006, Gyáni 2006.) Bár a prezentizmus problematikája elsősorban a történettudományban jelent meg, ugyanakkor maga a jelenség – sokszor reflektálatlan módon – a szociológiában is erőteljesen jelen van. „Az elméleti szociológus csak abból a szempontból érdeklődik a múlt iránt, hogy mi az, ami belőle még ma is időszerű, és mi az, ami az eredeti kontextustól függetlenül rendszerezett elméleti tételek halmazaként mutatható be.” (Szacki 1985: 42) Ez a típusú szemlélet egyébiránt már az alapítóatyák esetében is érvényesnek bizonyult. Durkheim szerint pl. „[a] szociológia más problémákat vet fel, mint a történelem vagy az etnográfia. Nem kizárólag azzal a szándékkal igyekszik megismerni a civilizáció letűnt formáit, hogy megismerje és rekonstruálja azokat. Hanem mint minden pozitív tudomány, elsősorban az a célja, hogy a hozzánk közel álló, aktuális valóságot magyarázza, s ily módon gondolatainkhoz és tetteinkhez jusson közelebb: e valóság maga az ember, azon belül is a ma embere, mert ez érdekkel bennünket a legesleginkább” (Durkheim 2004: 13). Vagyis a szociológiai vizsgálat egyik meghatározó irányzata már a kezdetekor elsősorban ahistorikus volt, az aktuális problémákra fókuszált, és arra keresett megoldási módokat. Az esetleges történelmi visszatekintés leginkább gyakorlati igényeket elégített és elégít ki ma is, ahogyan sokak szerint a tudománynak is elsősorban ez a feladata, és amennyiben nem ezt teszi, értéktelenné válik. Ez tehát azt is jelenti, hogy a történelem csak abban az esetben értékes, ha betölti azt a feladatát, hogy a jelen problémáira válaszol. A jelenkori szociológia esetében a brit David Inglis 2013-as tanulmányában, melyben a szociológiával kapcsolatos aggályait fogalmazza meg, részben a prezentizmus utóbbi évtizedekben való dominanciájára hívja fel a figyelmet, mely szerinte egyenesen alkalmatlanná teszi a szociológiát

2. A szociológiatörténet sajátos szerepe és ennek reflexiói

a történelmi folyamatok mély elemzésére, ennek következtében pedig a jelenről alkotott felszínes megközelítések túlszárnyalására (Inglis 2013: 6, Pál 2013: 273).

A szociológia esetében a problémát tovább árnyalja annak sokparadigmás (Morel 2000) vagy preparadigmatikus (Kuhn 2000)⁸ jellege – ami alatt azt értjük, hogy nincs egy uralkodó paradigma, világértelmezés, elméleti keret, mely meghatározza a kutatható kérdések és az alkalmazható módszerek körét –, így a tudományos közösség a korábbi elméleteket sem veti el. Ennek következtében különböző korokból, különböző társadalmak leírására kialakított, egymással versengő elméletekről beszélhetünk, mely versengésnek gyakran maga az elmélet-történet is részese lesz azáltal, hogy kimutatja: egy nézőpont, kutatási kérdés vagy módszertan melyik kanonizált szerző esetében fordult már elő, vagy mely eszmék járultak hozzá egy jelenlegi elméleti keret kialakításához. Talán nem meglepő, hogy az a típusú szociológiatörténet, melyet e munka javasol, más irányból kívánja a múlt örökségeit megközelíteni. Lényegesnek tekinti a korábbi tudományos eredmények, munkák történeti, társadalmi, kulturális kontextusban történő elemzését. Ugyanakkor a kontextuális, historikus szociológiatörténet sem feltétlenül zárja ki az aktualizálás lehetőségét, amennyiben az például hasonló szituációkat, problémákat és dilemmákat próbál felkutatni, és nem automatikusan azonosít látszólag egymással azonos, valójában akár jelentősen eltérő jelenségeket. Sőt, bizonyos fokú prezentizmus elkerülhetetlen. Ahogyan arra Max Weber is utalt, már a kutatási téma kiválasztását meghatározzák az adott kultúra sajátosságai (Weber 1998a), a kutató a káoszából szelektál (Erdélyi 2004). „Ebből adódik, hogy a kulturális valóság mindenféle megismerése mindig sajátosan különös szempontokból való megismerés. Amikor a történelemszótól és a társadalomkutatótól lemi feltételként követeljük meg, hogy meg tudja különböztetni, mi fontos és mi nem, s hogy rendelkezze az ehhez a megkülönböztetéshez szükséges »szempontokkal«, az csupán annak a hozzáértésnek a következménye, hogy a valóság folyamatai közül – tudatosan vagy tudattalanul – az egyetemes »kulturális értékekre« vonatkoztatva emelje ki azokat az összefüggéseket, amelyek jelentősek számunkra. [...] Kétségtelen, hogy a kutató értékeszméi nélkül nem lenne semmilyen elv az anyag kiválasztásához, és nem volna lehetséges az egyedi valóság semmilyen értelmes megismerése.” (Weber 1998a: 39, kiemelés az eredetiben) Ez a felvetés kap megerősítést a kortárs tudománytörténet esetében is: „[...] természetes ugyanis, hogy kérdésfeltevéseinket mindig a jelen is motiválja, és témaválasztásunkban a ma szempontjai is érvényesülnek: mindig jobban érdekel az a tudományos elmélet, amelyet ma is igaznak tartunk, mint az elvetélt tanok [kétségtelenül nagyobb a csillagászat történetének szekunder irodalma, mint az asztrológiáé, és Newton mozgáselmélete is nagyobb

⁸ Kuhn elméletéről és a paradigma fogalmáról lásd részletesen az 6. fejezetet.

figyelmet kap, mint Descartes-é]” (Láng 2004: 320). A prezentizmus azért is lényeges lehet, mert legitimizálja a szociológiatörténész státuszát, melynek megerősítésére – valljuk be – igen nagy szükség lenne. „Az elméleti szociológus minden gondolkodót kortársaként kezel, míg a történész szemléletére a távolságtartás jellemző. Ez a kettősség a szociológiatörténész identitástudatát is veszélyezteti: ha elméleti szociológiát csinál, akkor komoly pozíciót vív ki magának a szociológusok között, s valószínűleg erőteljesebben befolyásolja gondolkodásukat. Ha viszont a múlt tanulmányozása mellett kötelezi el magát, akkor megszűnik szociológusnak lenni, s egy lesz a szellemtörténet, az eszme- vagy tudománytörténet azon számos képviselői közül, akiknek munkássága nem feltétlenül kelti fel a szociológusok figyelmét.” (Szacki 1985 vö. Kupa 1996: 183) Ennek oka lehet az is, ha a szociológiatörténeti diskurzus vagy a szociológiatörténetek nem kellően reflexívek saját koruk kulturális értékeire, és a jelentől teljes mértékben elszakadva feladatuknak kizárólag a kanonizált szövegek interpretációját tekintik. Így tehát nem elvetve akár a szociológiatörténet prezentista megközelítését sem, annak reflexív feladatára kívánjuk felhívni a figyelmet.

Érdeemes rámutatni arra is, hogy a prezentizmus gyakorlatának tudatosítása része lehet a pozitivista tudományszemlélettel szembeni kritikának is. Ahogyan Weber (1998a) a társadalomtudományi megismerés objektivitása kapcsán felhívta a figyelmet arra, hogy az értékek (az adott kor kultúrája) nem számúzhatók a tudományos megismerésből, a tudománytörténetnek is érdemes lemondania a történetírás hagyományos objektivitásigényéről, mely szerint a történész feladata a tények felkutatása, s annak leírása, hogy mi történt „valójában”. Weberhez hasonlóan majd száz évvel később Peter Burke történész is amellet érvelt, hogy a történeti megismerésünk mindig korlátozott és kultúrafüggő. „Bár harcot folytatunk a bűrszín, a meggyőződés, az osztályok és a nemekkel szembeni előítéletek kikapcsolásáért, nem tudjuk kizárni a múlt szemléletének sajátos (partikuláris) nézőpontjait. [...] Véleményünk nem közvetlenül a valóságot tükrözi. A világot csupán konvenciók, sémák és sztereotípiák hálóján keresztül fogjuk föl” (idézi Tóth 2006: 62). A történészre (vagy akár a szociológiatörténészre) már nem tekinthetünk úgy, mint a történelmen kívüli vagy a feletti megismerőre, maga is rabja saját társadalmi, történeti pozíciójának, ahogyan a szociológus is egy adott társadalmi, történeti keretrendszer alkotóeleme, aki nem csupán a jelen, de a múlt eredményeit is korlátozott módon képes feldolgozni. A szociológiatörténész vagy a történeti szemlélet kialakításának egyik célja e meghatározottság tudatosítása, az erre való reflexivitás igényének felkeltése lehet.

Ez pedig elvezet bennünket ahhoz a dilemmához, hogy egyáltalán lehetséges-e a múlt megismerése objektív módon, függetlenül a jelentől, vagy minden történeti munka leginkább arról a korról szól, melyben megszületik, nem pedig arról, melyet leírni kíván. A megoldás nem a megismerés lehetőségéről való le-

2. A szociológiatörténet sajátos szerepe és ennek reflexiói

mondás, még akkor sem, ha elfogadjuk, hogy „a múlt csak a jelen fényében érthető; és a jelent csak a múlt fényében érthetjük meg teljesen” (Carr 1995: 51). Ahogyan a történész esetében elmondható: „[...] annál jobban tudatában van annak, hogy mi is történt valójában a múltban, minél tisztábban maga előtt látja a múlt kései következményeit” (Gyáni 2006: 12), a szociológus esetében saját pozíciójának és kutatási kérdésének tisztázásához elengedhetetlen a szociológiatörténet, a szociológiai örökség történeti és kontextuális ismerete és megértése. A kontextuális megközelítés lehetővé teszi a múlt mélyebb megértését és a jelenről való ismeretek bővítését, például a fogalomtörténeti elemzés, az alkalmazott módszerek következményeinek, a kutatási kérdések szerepének, az eltérő társadalmi értékek és a tágabb kulturális környezet hatásának stb. megértése nyomán. A fogalomtörténet és a kontextuális elemzés korábban mint egymás alternatívái jelentek meg (Kupa 1996), ugyanakkor azt gondoljuk, hogy a kettő támogathatja, kiegészítheti egymást. „A filológiai módszerek segítségével ugyanis több-kevesebb megbízhatósággal kihámozható egy-egy fogalom jelentése, történeti kialakulása, »genealógiája«, a hatásvizsgálat történeti szempontjai. Úgy vélem, ez akkor is így van, ha magukat a kategóriákat sem tekinthetjük egyszer s mindenkorra adottnak és perdöntőnek egy-egy szociológiatörténeti kérdés szempontjából, hiszen nagyon is lehetséges, hogy a kutatás olyan újabb kategóriákra bukkan, amelyek ismeretében akár jelentősen is módosulhat a különöző tudománytörténeti folyamatokról és irányzatokról korábban kialakított kép” (Kupa 1996: 186). A kontextuális elemzés e módosulásokat és azok tágabb környezetét képes feltárni és magyarázni.

A szociológia ahistorikus jellemvonása

Egyrészt maga a szociológia kialakulása, intézményesülése erőteljesen kötődik egy történeti folyamathoz (Somlai 1999, Némédi 2005a, Calhoun 2007), például az európai szociológia esetében a nemzetállami keretek között létrejött polgári, kapitalista társadalmak működéséhez. Másrészt a szociológiai kutatások fókuszában egy adott történelmi időpontban, társadalomban végbemenő folyamatok leírása, elemzése áll. Ugyanakkor, paradox módon a kutatások nyomán megalakított elméletekben az idő- és térbeliség kevésbé jelenik meg (Berger 2016, Bergmann 1990). A történetiség (egyediség) a szociológia esetében problematikus perspektíva, mely több dologgal, részben a szociológia történelemtudományhoz fűződő viszonyával, másrészt (és talán ez a lényegesebb) diszciplináris megalapozásával függ össze.

A történelemtudomány már a 19. század közepére modern egyetemi diszciplinává, professzionalizált „szakmává” vált, annak minden összetevőjével: szakfo-

lyóiratokkal, szakkönyvtárakkal, szakmai egyesületekkel, felsőoktatási képzési renddel, zárt szemináriumokkal, módszertani újításokkal, a történetírói „objektivitás” követelményeivel stb. A szociológia a történelemtudományhoz képest későn intézményesült. A szociológia fennmaradásának és intézményesülésének egyik alapvető feltétele volt a modern tudományosság igazolása – melyek „teljesítésével” a szociológia egészen a 20. század közepéig küzdött (Némedi 2008a: 322–323; Takács 2008: 325–326) –, illetve az új diszciplína határainak megvonása mind az amatőrökkel, mind a társdiszciplínák képviselőivel szemben.⁹ Mind a francia, mind a német tudományos közegben az egyik legjelentősebb „ellenpont” a történelemtudomány volt. A két diszciplína közötti viszály a szociológia felbukkanásával kezdődött, melyben a szociológia és a történelemtudomány képviselői is megpróbálták saját tudományuk égisze alatt egységesíteni a két tudományterületet (Némedi 2008a: 321).¹⁰ A viszály azonban nem csak a kezdetekkor volt jelen. A szociológia és a történelemtudomány ellentmondásos viszonya a 20. század második felében is fellángolt, legalábbis erre utalnak Bourdieu e tárgyban született munkái (részletesen lásd Takács 2008). Az 1990-es években Peter Burke, aki egy teljes kötetben foglalkozott a szociológia és a történelemtudomány viszonyával, lehetséges kapcsolódási pontjaikról visszafogottan úgy nyilatkozott, hogy a történészek és a szociológusok nem tekinthetők a legjobb szomszédoknak (Burke 1993: 3). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy nem beszélhetünk általában szociológiáról és történelemtudományról, hiszen mindkét diszciplína esetében számtalan elméleti megközelítés van, melyek sokszor közelebb állnak egymáshoz, mint diszciplínán belüli társterületeikhez (Abbott 1991). Például a szociológia történelmietlenségével szemben kitűnő példák azok a történeti szociológiai vagy társadalomtörténeti kutatások és művek, melyek elfogadják és alkalmazzák a történelemtudományok eszközeit, és mind a szociológia, mind a történelemtudomány által elismert területet alakítottak ki (Horváth – Keszei 2006). Sőt, Burke maga is számtalan területet tárt fel a két diszciplína együttműködésének lehetőségeként pl. a struktúrák, a mobilitás történeti vizsgálatát, vagy a habitus történeti elemzését.¹¹ Ugyanakkor Burke amellett érvel: a szociológiában sokkal inkább cél egy általános struktúra, szerkezet stb. megragadása, leírása, mint a történelemtudományban, ahol az egyedi jóval

⁹ A tudomány határainak megvonásával kapcsolatos vitákról lásd Kutrovátz – Láng – Zemplén 2008, Gieryn 2006.

¹⁰ Comte a fejlődés előrehaladtával pl. a szociológia integráns részeként vizionálta a filozófiát, a történelmet, a gazdaságtant és az erkölcsant.

¹¹ A történetiszociológiai kutatások kapcsán mindenképpen meg kell említeni a hazai társadalomtudományi közegben született történeti demográfiai, társadalomtörténeti munkákat, melyek a statisztikus Dányi Dezső, illetve a szociológus Andorka Rudolf munkásságára tekintenek vissza (Andorka 1970, 1981). A történeti demográfia hazai történetéről részletesen (lásd Faragó – Óri 2021).

2. A szociológiatörténet sajátos szerepe és ennek reflexiói

nagyobb szerepet kap. Ez a kijelentés számunkra elfogadható, még akkor is, ha sok szemponttól leegyszerűsítő (Némedi 2008a: 322).

A szociológia tudományként való megalapozásakor nem csupán a történelemtudománnyal szemben kellett igazolni létjogosultságát. A szociológia megszületése nagyon szorosan kapcsolódik a pozitivista tudományszemlélethez, mely szerint egy tudomány azáltal legitimálja tudományos pozícióját, hogy a valóság egy kizárólagos területéről, a szociológia esetében a társadalmi valóságról, a tények speciális csoportjának (társadalmi tények) megfigyelése alapján képes törvényszerűségeket megragadására, a világról való igazolt igaz állítások megfogalmazására. Ennek megfelelően alkotta meg Durkheim a szociológia tárgyát és módszertani szabályait (Durkheim 2000).¹² Durkheim ebben a munkájában ugyan nem tért ki arra, hogy ezek a törvényszerűségeket mennyiben alkalmazhatók az eltérő történeti vagy társadalmi környezetben zajló folyamatokra (Durkheim 2000), de később, a vallás tudományos meghatározása során már külön figyelmet fordított arra, hogy azt olyan általános módon tegye meg, mely minden társadalom, bármely korszakában működő vallásra érvényes lehet (Durkheim 2004: 13). Durkheimet az 1912-es *A vallási élet elemi formái* című munkájában a vallás nem mint társadalomtörténeti jelenség érdekelte, hanem „mert bármilyen másnál alkalmasabbnak tűnt számunkra az ember vallásos természetének a megértésére, azaz az emberiség egyik alapvető és állandó aspektusának a feltárására” (Durkheim 2004: 13, kiemelés tőlem – Sz. V.). Durkheim a vallás definiálásakor Weber ideáltípusához hasonlóan egy modellt kíván megalkotni,¹³ mely térben és időben éppúgy érvényes a premodern, mint a modern társadalmak vallásaira.¹⁴ Kutatása célja egy olyan aktuálisan is meglévő jelenség – az ember vallásos természetének – megértése volt, amely a korabeli társa-

¹² Egy tudománynak akkor van létjogosultsága, ha kimutatható a tények egy jól elhatárolható területe. (Comte-nál is megjelent ez a gondolat.) Comte-nál ebből a felfogásból az következett, hogy a tudományok egymásra épülnek, s a legbonyolultabb jelenségeket tanulmányozó tudomány helyezkedik el a hierarchia csúcán. Durkheim ezt így kifejezetten nem állította. Annyi tudomány van tehát, ahány fajta tény, vagyis ahány elkülöníthető szintje van a valóságnak. „Ha tehát e tények társadalmiak volnának, a szociológiának nem is volna saját tárgya, s kutatási területe összemosódnék a biológia és a pszichológia területével.” (Durkheim 2000: 273.) A társadalmi tények csoportja – úgy mond – „jellegzetes tulajdonságainál fogva élesen elkülönül azoktól a tényektől, amelyeket a természettudományok tanulmányoznak.”

¹³ Bár Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című munkájának egyik jelentőségét éppen az adja, hogy kultúrtörténeti szempontból vizsgálja a kapitalizmus típusainak kialakulását, és abban a gazdasági és társadalmi, vallási folyamatok kölcsönhatására fókuszál, mégis alapvetően nem történeti munka, amennyiben nem egy szisztematikus történeti elemzést vezet végig, hanem a nyugati típusú (és vele szemben az ún. kalandor) kapitalizmus ideáltípusos modelljét alkotja meg, mely a valóságos történeti szituációban számos változatban megtalálható, de egészében talán sehol sem létezett (Weber 1995).

¹⁴ Ebben a munkájában Durkheim Bourdieu-höz hasonlóan járt el, amennyiben azonos modellben, fogalmakkal kívánt leírni egy társadalmi jelenséget a premodern és a modern időszakban.

dalomról nyújthatott pontosabb képet. Durkheim szerint ugyanis a legegyszerűbb vallások is ugyanabba a kategóriába sorolhatók, mint a bonyolultabbak, mert ugyanazt a társadalmi szerepet töltik be: a vallás olyan társadalmi jelenség, mely „a valósághoz tartozik”, „a valóságot fejezi ki”, „emberi szükségletet fejez ki”. Durkheim módszertani okokból választotta a premodern társadalmak, a „leg-egyszerűbb” vallási jelenség vizsgálatát a vallási tevékenység általános leírásához. Szerinte „a vallás általános jelenségét a legegyszerűbb formáján a legkönnyebben meghatározni, vagyis azokat az »örök elemeket« itt lehet a legegyszerűbben megfigyelni.”¹⁵ A premodern társadalmak esetében a kollektív érzületet erősebbnek vélte, szemben a modern individuálisak, heterogénebb társadalmakkal. „A primitív civilizációk tehát azért kiváltságosak, mert egyszerűek.” (Durkheim 2004: 17) Nemcsak a megfigyelhető tények egyszerűbbek, de a köztük lévő kapcsolatokat is könnyebb megmagyarázni (Durkheim 2004: 18). A feltevés mögött egy pozitívista és evolucionista szemlélet áll.¹⁶, ami egy felületes szemlélő számára akár történeti vizsgálatnak is tűnhet, ugyanakkor amellett, hogy a „karosszék”-antropológushoz hasonlóan útleírásokat használt, perspektívája a saját korából értelmezendő, a konkrét vallási megnyilvánulások történeti változásaira nem fordított figyelmet.

A klasszikus szociológia történetében gyakori, hogy a premodern, tradicionális társadalmak fontos szerepet játszanak, ellenpólusként jelennek meg a modern társadalmak leírásában, ezek kapcsán beszélünk gyakran duális modellekről. Auguste Comte három stádium elméletében a teológiai és a pozitív státusz (a metafizikai inkább csak a kettő közötti átmenetet jelenti), Karl Marx esetében a premodern (antik, ázsiai, germán) termelési módok a tőkés termeléssel szemben, Herbert Spencernél a katonai és az ipari társadalom összetetése, Durkheim másik munkájában a mechanikus szolidaritás jelenik meg az organikussal szemben, Ferdinand Tönnies a közösségi szerveződési formát állította szembe a társadalommal. „Röviden: a klasszikus szociológiai tradícióban az archaikus/tradicionális mint ellenpont szerepel, mint az a más, amellyel szembeállítva a szociológia tárgya, a modern társadalom jellegzetességei élesebben megmutatko-

¹⁵ Durkheim evolucionista szemléletét mutatja, a vallás modern társadalmakban játszott szerepének megértéséhez a „primitív” vallás tanulmányozásával kívánt eljutni.

¹⁶ Durkheim a vallási jelenségeket két alapkategóriába osztotta: hiedelmekre és rítusokra. A hiedelmek véleményállapotok, képzetek, a rítusok pedig meghatározott cselekvési módok (Durkheim 2004: 44). Durkheim szerint először a hiedelmeket kell meghatározni, mert a rítusok ezekhez kapcsolódnak. Esetünkben fontos, hogy a szerinte ezáltal kialakított definíció (azaz a kutatás tárgya) olyan társadalmi tény, melyre alkalmazhatóak a tudomány szokásos eljárásai, pontosabban e meghatározásoknak univerzálisan érvényesnek kell lenni, nem szabad a társadalmi különbségek alapján kidolgozni a meghatározásainkat. Durkheim meghatározásának célja, hogy kiemelje: minden vallásos hiedelem alapja, hogy a dolgokat két osztályba, két egymással szemben álló fajtára osztja, és e két osztályt általában világos megnevezéssel illeti, amit a profán (hétköznapi) és szent (szakrális) szó elég jól ad vissza.

2. A szociológiatörténet sajátos szerepe és ennek reflexiói

nak.” (Némédi 2004: 26) Azt is mondhatnánk, hogy ez elsősorban a szociológia klasszikus, 1900 és 1937 (45) közötti időszakára jellemző, ugyanakkor Némédi szerint „modern” példákat is lehet találni, melyek közül Jürgen Habermast emelte ki, „aki az életvilág és rendszer elválását elemezve (ez a kommunikatív cselekvés elméletének egyik fontos eleme) kiindulópontul azoknak a közelebből nem azonosított archaikus társadalmaknak a bemutatását választotta, amelyekben úgymond a társadalmi újratermelés teljes egészében életvilágbeli struktúrákon keresztül történik” (Némédi 2004: 25). Némédi szerint a korai szociológiát azért is tekinthetjük történetinek, mert a 19. századi képviselőinek egyik alapkérdése éppen a premodern és modern társadalmi tényezők közötti eltérések, vagyis az időbeli változások felkutatása és bemutatása volt, s hogy ezt a problematikát a szociológia képes volt a 20. század első felében „az egyetemi tudomány kérdésévé transzformálni”, arra enged következtetni, hogy ez a szociológia „fő vonásaiban történeti volt”, hiszen egy nagy történeti átrendeződést tett egyetemi témává (Némédi 2004: 32–33).

Mindezen tényezők elismerése mellett is úgy vélem, hogy bár a felsorolt elméletekben kétségkívül szerepet játszik a tradicionális és modern társadalmak közötti különbség bemutatása, illetve az egész szociológia születése beleágyazódott ezen átalakulásba, ugyanakkor az említett gondolkodók esetében legalább annyira lényeges a modellalkotási kényszer, mely többségében képes volt felülkerekedni a konkrét történetiségen. Modell alatt olyan intellektuális konstrukciót értek, amely az ismétlődő, az általános és a tipikus elemek hangsúlyozása érdekében leegyszerűsíti a valóságot, kiemelve bizonyos tulajdonságokat vagy a tulajdonságok adott csoportjait (Burke 1993: 28).

Ami azonban egyértelmű, hogy a szociológia modern időszakában – legalábbis a kanonizált szerzők esetében – a történetiség teljesen eltűnt. „Parsons-nál ez a modell a célok, értékek és normák által vezérelt cselekvő modellje volt. Ebből a modellből a fentebbi értelemben vett idő kiiktatózott: ez a cselekvő a cselekvő általában. Parsons számára nem a modern racionális cselekvésmodell kérdése, eredete volt a probléma, mint Webernél, hanem az általában vett emberi cselekvése. Parsons esetében, mint tudjuk, ezt a cselekvésmodellt kiegészítette egy azzal jól-rosszul összekapcsolható rendszermodell, amely szintén az általában vett rendszerproblémákkal és nem a modernitással mint rendszerproblémával foglalkozik.” (Némédi 2004: 33) Parsons követői egyébként pl. Kingsley Davis és Wilbert Henry Moore némiképp reflektálnak a történeti korokra, a funkcionalista elméletükben (ha csak minimálisan is) felhívják a figyelmet arra, hogy koronként más-más területek eltérő jelentőséggel bírhatnak (Davis – Moore 1945), Merton pedig – bár a tudománytörténet felől érkezett – szociológiaelméletében szinte alig reflektál a történeti kontextusra, magától értetődően az adott korról beszél. Bourdieu még tovább haladt volna a parsonsi úton? Bár munkái

számtalan történeti példát tartalmaznak (lásd kabil társadalom leírása), elméleti keretében mégis valamiféle történelem felettséget, ahistorikus szemléletet közvetít (Takács 2008: 329). Nála „az alapvető elméleti struktúrát tekintve az archaikus és a modern hasonlósága kerül előtérbe. Ebben bizonyára szerepet játszott, hogy Lévi-Strauss strukturalista etnológiája (amelynek konstitutív szerepe volt Bourdieu gondolkodása alakulásában, noha ő ezt a szerepet mindig próbálta mellékesnek beállítani) is az univerzális emberi szerkezeteket kereste” (Némedi 2004: 26). Úgy tűnik, ez esetben Bourdieu megoldása nem olyan távoli Durkheim 1912-es művétől, aki szintén a hasonlóságokat kereste térben és időben oly távoli társadalmak működésében. Bár lényeges különbség lehet, hogy míg Durkheimnek kitüntetett célja volt saját kora társadalmi folyamatainak és intézményeinek megértése, és a múlt vagy premodern társadalmak tanulmányozása inkább eszköz volt, addig Bourdieu esetében a jelen perspektívájának, legalábbis a kabil tanulmányok esetében nem volt kitüntetett szerepe. „Ha azonban Bourdieu tanácsait követve megértjük az archaikus [kabiliai] reprodukciót, ennek a tudásnak a gerincét az a habitus és a tőke fogalmi köré elrendezhető elméleti modell fogja képezni, amely modell egyaránt használható Kabilia és Franciaország bemutatásában.” (Némedi 2004: 26)¹⁷

Általánosságban elfogadhatjuk, hogy a modern és későmodern szociológia az időtlenség kényelmébe helyezkedik, az általánost, a helytől és időtől megfosztott elméleti kereteket keresi, és így alkalmazza a korábbi elméleteket is, melyek saját korukban is leginkább ezzel az igénnyel léptek fel. Sőt, a szociológus hallgatók is arra szocializálódnak, hogy kutatásaik során valamiféleképpen általános „igazságot” fogalmazzanak meg: struktúrákat, mintázatokat, korrelációkat tárjanak fel, vagy modelleket alkossanak. A modellalkotásra jó példa Max Weber munkássága. Weber a gazdaságtan felől érkezve, valójában a gazdaságtan modellalkotó szemléletét kölcsönözte a szociológia számára az ideáltípus fogalmának meghonosításával. Ilyen értelemben kultúrtörténeti munkásságának meghatározó darabja, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című írása is sokkal inkább tekinthető a nyugati kapitalizmus ideáltípusának leírásaként, mint a kapitalizmus kialakulásának történeti vagy akár kultúrtörténeti dokumentálásának (Weber 1995). A Weber által használt fogalmak, mint például a nyugati kapitalizmus vagy a városgazdaság, a jelenségek olyan ideáltípusait jelenítik meg, melyek néhány szempontot felerősítve különböző jelenségek sokaságát egységes gondolati képpé gyúríják össze (Weber 1998a: 47–48). Az eszményképek

¹⁷ „Bármit mondjon is Bourdieu, minden lényeges és belátható különbség ellenére van valami közös az ő »kabil paradigmája« és az általa elutasított konkurens modellek között. Ez pedig az, hogy valamennyien a parsonsi paradigmához képest határozták meg magukat, átvéve annak »időtlenségét« – pontosabban átvéve tőle a szakítást a régebbi szociológia sajátos időperspektívájával.” (Némedi 2004: 34–35)

2. A szociológiatörténet sajátos szerepe és ennek reflexiói

sokféle változata lehetséges, melyek a valóságban nem figyelhetők meg, ugyanakkor mind igényt támaszthatnak az adott fogalom eszményének ábrázolására. „Teljesen értelmetlennek fogja tartani őket, aki azt vallja, hogy a történeti valóság megismerésének az »objektív« tényeket »előfeltevés-mentesen« kell vagy lehet leképezni (Weber 1998a: 49). Weber szerint épp ezért a történész kénytelen olyan fogalmakkal dolgozni, „amelyeket rendszerint csak ideáltípusokban lehet pontosan és egyértelműen meghatározni” (Weber 1998a: 50). Ennek nyomán napjainkban a kontextuális szociológiatörténet esetében lényeges kérdés lehet annak tisztázása, hogy a különböző korokban és társadalmakban született tudományos fogalmakat, kategóriákat, ideáltípusokat vajon ugyanazon szempontok határozták-e meg, ahogyan azokra ma tekintünk, és ezek kulturális jelentősége mennyiben módosult.

Az „alapító atyák”, Durkheim és Weber történet szemlélete nyomán talán az sem annyira meglepő, hogy hosszú ideig a szociológia saját történetére is vagy történelmietlen módon, vagy sehogyan sem reflektált, csupán használta azt, és bár érzékelhető e téren változás, vannak még lehetőségek a reflexió és a történeti szemlélet alkalmazására.

3. A szociológiatörténet főbb típusai, funkciói

Az előző fejezetben azt taglaltuk, hogy a szociológia művelői általában nem érdeklődnek a történeti folyamatok iránt (persze akad számos kivétel is, pl. a társadalomtörténeti, tudományszociológiai stb. munkák). Emellett viszont meg kell említeni azt is, hogy magának a szociológia történetének megírása egy igencsak problematikus vállalkozás. Bár született néhány monográfia vagy monográfiákat tömörítő kötet (beszédes, hogy több szerző csupán a szociológia „rövid” története címet „merte” adni kötetének, ezzel is jelezve, hogy célja nem a teljes történet megírása), problematikus vállalkozásnak tűnik egy átfogó történeti munka elkészítése.¹⁸ Milyen tényezők nehezítik az egységes szociológiatörténet megírását, és ezek a tényezők milyen más típusú szociológiatörténeti megközelítéseket eredményeztek?

A szociológia korántsem tekinthető egy egységes tudományterületnek. Egyfelől, „[a] szociológia soha nem foglalkozott olyan homogén problémákkal, amelyek rá tipikusan jellemzőek lettek volna, ehelyett minden olyan kérdést felölelt, amelyeknek más társadalomtudományokon belül nem maradt hely, illetve mint például a Durkheim-iskola esetében, sikertelenül igyekezett magába olvasztani az összes többi társadalomtudományt” (Szacki 1985: 46). De nem csupán a vizsgált problémák, jelenségek mutatnak rendkívüli heterogenitást, hanem maga a tudományterület is módfelett szerteágazó, számos irányzatot, megközelítést, módszert foglal magában. Ahogyan arra már korábban is utaltunk, a szociológia

¹⁸ Csak néhány munka, elsősorban az angolszász nyelvterületről, korántsem teljességre törekedve: Tom Bottomore és Robert Nisbet: *A History of Sociological Analysis* [A szociológiai elemzés története], 1978; Szacki: *A History of Sociological Thought*, [A szociológiai gondolkodás története], 1979; Alan Swingewood: *A Short History of Sociological Thought* [A szociológiai gondolkodás rövid története], 1991; Heinz Maus: *A Short History of Sociology* [A szociológia rövid története], 2007; Robert Alun Jones: *The New History of Sociology* [A szociológia új története], 1983; vagy Némédi Dénes: *A klasszikus szociológia*, 2005a; Lewis A. Coser: *Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context* [A szociológiai gondolkodás klasszikusai: elméletek a történeti és társadalmi kontextusban], 1986; Robert A. Nisbet: *The Sociological Tradition* [A szociológiai hagyomány], 1993. A magyar szociológia története kapcsán is kibontakozott hasonló problematika erről lásd Kupa 1996, Nagy 1996, Némédi 1996a, Saád 1996.

sokparadigmás tudomány, ahol nincs egyetlen domináns elméleti modell (Morel 2000: 297), és bár korábban talán még voltak törekvések arra, hogy egy jól körülhatárolható paradigma uralkodóvá váljon, mára ez a törekvés (illúzió) szertefoszlott. Másfelől, a szociológia „meglehetősen nyitott tudomány” (Szacki 1985: 47), azt is mondhatjuk, hogy a diszciplináris határmegvonás kérdésében megengedő volt. Sok esetben maguk a szociológia képviselői is nyitottak voltak új területek eredményei, módszertani eljárásai irányában (nyilván ez az attitűd összefügg magának a szociológiának a sokparadigmás működésével). Természetesen ez nem csak a szociológiára érvényes, és nem feltétlenül negatívként értékelhető. Ugyanakkor, mára ez az elméleti és módszertani sokszínűség azt is eredményezi, hogy a modern szociológia időszakában létrejött ún. szakszociológiák és azok határterületein kialakult további specializált területek nem igazán képesek egymással kommunikálni, illetve a szociológia által tárgyalt témák, problémák, diskurzusok sokszor kikerültek a szűken értelmezett szociológia határain túl, és ezekre más területeken találtak adekvát megoldásokat. Nem csupán a témák és módszerek sokszínűségét jellemzi e nyitottság, hanem a szociológia képviselőit is. Esetenként még azok a gondolkodók sem tekintettek magukra szociológusként, akiket a szociológiai kánon részének tartunk (lásd Max Weber,¹⁹ Bronisław Malinowski, Mary Douglas, Ernest Gellner, George Herbert Mead, Jürgen Habermas). Ugyanakkor, még azok is, akik szociológusnak nevezték magukat, és valamilyen intézményes kereteken belül dolgoztak, nagyon eltérő vonásokkal rendelkeztek. Ennek megfelelően, amennyiben egy szociológiatörténetész azzal a heroikus igénnyel lépne fel, hogy megírja a tudomány történetét, olyan távoli vidékekre kellene kalandoznia, melyek mind elméleti, mind módszertani kérdésekben igen távol állnak saját diszciplinájától. Ezt mutatja számos történeti áttekintés, melyben a szociológia mellett megjelennek a pszichológia, antropológia, filozófia, nyelvészet, közgazdaságtudomány stb. képviselőinek munkásságai, akik intézményes szempontok alapján nem tekinthetők szociológusnak. Továbbá, ahogyan a szociológia kialakulása pillanatától küzdött más diszciplinákkal szemben határainak megvonásáért (lásd pl. szociológia és a közgazdaságtan Pál 2007), úgy az utóbbi évtizedekben a szociológiából is kiváló, új kutatási területeket létrehozó diszciplinák is hasonló határmunkákat végeznek (például az urbanisztika, családtudomány). Ezen folyamatokra rengeteg példát találhatunk az orvosszociológia történetétől a városszociológia történetéig. A szakszociológiák, a kutatási területek önállósodása a transz- és multidiszciplináris hatás, valamint az erőforrások maximalizálása miatt is az 1990-as évek közepe óta egyre erőteljesebben és gyorsuló ütemben jelenik meg. Vizsgál-

¹⁹ Aki küzdött a szociológia dilettantizmusával, ennek következményeként „nagyon nehezen szánta rá magát, hogy írásait szociológiának tekintse” (Némedi 2008a: 323).

latunk szempontjából ez azzal a következménnyel jár, hogy egy önállósuló kutatási terület történetének megírása leginkább annak kialakulására, mindenekelőtt pedig legitimációjára helyez hangsúlyt. Az önállósulással pedig e területek idővel akár ki is kerülhetnek a szociológiatörténet fókuszából.

A szociológiában a határmegvonások kérdése – kiváltképp a kelet-közép-európai országok esetében – még azzal is terhelt, hogy a tudomány és a politikai mező határai sokáig elmosódtak, vagy könnyedén átjárhatók voltak, és itt elsősorban nem a Merton által féltett tudományos autonómiára, a direkt politikai vagy gazdasági beavatkozásra gondolunk (lásd 4. fejezet). Magyarországon például több társadalomtudós (Jászi Oszkár, Bibó István, Erdei Ferenc, Hegedüs András) életművében nehezen választható el a közéleti és a tudományos munkásság, azok egymásra gyakorolt hatása. Az elválasztás, a professzionális szociológia megkonstruálásának igénye leginkább a legitimációs törekvések fényében értelmezhetők (Bourdieu 2009a: 14). Ha nem is azonos okok miatt, de az amerikai szociológia esetében is látható, hogy a „pusztán” tudományos és a policy jellegű munkák szervesen összekapcsolódnak. Erre a sokféle szerepvállalásra és a területek közötti konfliktusokra, a szociológia egyik morális problémájára hívta fel a figyelmet Michael Burawoy a 2000-es évek elején programadó írásában. Közel száz évvel Durkheim módszertani szabályait lefektető műve után Burawoy arra mutatott rá, hogy a szociológia tudományos megalapozására, a „szakszerű tudás” létrehozására szánt erőfeszítések nyomán háttérbe szorult annak jelentősége, hogy ez a tudás visszakerüljön azokhoz, ahonnan származik: a társadalom tagjaihoz. Burawoy szerint ez a közszociológia (public sociology), mely „kiegészíti, nem pedig tagadja a professzionális szociológiát” (Burawoy 2004: 4).²⁰

Nemcsak a különböző megközelítések, hanem sok esetben a különböző országok mentén is tagolódik a szociológia történetének elbeszélése. E területen is több adekvát megoldási mód létezik, melyek például az adott ország intézményesülésére fókuszálnak (Karády – Nagy 2019), vagy annak tágabb társadalmi kontextusára is kitérnek (Calhoun 2007), netán a gondolati közösségeket, vagy éppenséggel egy-egy szerző, iskola hatását kívánják bemutatni. „Az ilyen művek sok mindenben bővítik a témára vonatkozó ismereteinket, ám bizonyos értelemben még reménytelenebbé teszik az átfogó szintézis elérését.” (Szacki 1985: 47) Szintén láthatunk példát arra is, hogy egy-egy korszak átfogóbb vagy kevésbé átfogó történeti összefoglalásra vállalkoznak, például az 1945 utáni elméletek összefoglalására, vagy a szociológia kialakulásakor született elméletek bemutatására (Némedi 2005a).

²⁰ Burawoy négy típusú szociológiát különített el, melyek közül kettő a tudományos közösségen belül működik: ezek a professzionális és a kritikai szociológia, és kettőt, mely a tudományos közösségen kívüli tevékenységet jelöl: a közpolitikai és a közszociológia (Burawoy 2004).

Mindezek következtében a szociológia történetének elkülönítése más tudományok (vagy más alrendszerek, mezők) történetétől csak korlátozott módon és mindig valamiféle önkényes/szubjektív szempontok alapján történhet. Mindemellett azonban tovább nehezítheti a szociológiatörténész frusztrációját, hogy a szociológiatörténeti adatok mennyisége óriási mértékben és fokozatosan növekszik, ami bizonyára meghaladja egy önálló kutató feldolgozási lehetőségeit.

A szociológiatörténet története és e történethez való viszony

Bár a fentiekben amellet érveltünk, hogy egy egységes szociológiatörténet megírása nagyon problematikus vállalkozás, ebben az alfejezetben mégis megpróbálunk érvényes állításokat megfogalmazni, korszakokat kijelölni a szociológia története kapcsán, majd arra is kitérünk, milyen a szociológusok viszonya saját diszciplínájuk történetéhez, és ez a viszony az egyes korszakokban hogyan változott.

Több összefoglaló munka alapján állítható, hogy nincs egy egységes korszakolás a szociológiatörténetben, mégis megfigyelhetők hasonló tendenciák. E problematikával foglalkozó szerzők a szociológia történetének első intézményesülés előtti időszakát a 18. század és a 20. század kezdete (Némedi 2005a, Swingewood 1991) vagy az I. világháború kitörése (Maus 2007) közé teszik. Ebben az időszakban még nem beszélhetünk szaktudományról, inkább elődökről vagy előfutárokról, akiknek többsége „nem a hivatalos tudományosság intézményeiben, hanem a politikai-értelmiségi nyilvánosság kereteiben, az új típusú nagyvárosi polgári kultúra világában működött” (Némedi 2005a: 8). Ide sorolhatók a magántudósok, politikai közírók, forradalmárok és reformerek nagyon széles táborra, vagy olyan egyetemi emberek, akik hivatalosan nem szociológiát műveltek, de akiknek műveiben az utókor – vagy akár már saját koruk – gondolkodói társadalmi, szociológiai jelleget véltek felfedezni. A 18–19. század fordulóján fontos kiemelni azokat a meghatározó társadalmi, gazdasági és politikai változásokat, melyek a természeti rend mellett a társadalmi rendről való gondolkodást is előtérbe állították, a felvilágosodás eszméjét, a tudományos megismerésbe és a fejlődésbe vetett hitet, a pozitivizmust, az evolucionizmust, illetve a marxi gondolatrendszert (Somlai 1999). Ebben az időszakban a nagy elméletek, a spekulatív modellalkotás voltak a jellemzőek, az elméleti munkák és az empirikus adatgyűjtés leginkább elváltak egymástól²¹ (persze erre is találunk ellenpéldát pl. Frederic Le Play vagy Charles Booth esetében).

²¹ Ez a gyakorlat megváltozni látszott az 1960-as évek utáni szociológiában, de napjainkban ismét egyre jobban elválik az elmélet és empiria vagy éppen a big data elemzés.

A szociológia történetének második nagy korszaka az ún. klasszikus szociológia (Némedi 2005a, Swingewood 1991), melyben a szociológia mint szaktudomány intézményesült, akadémiai tudománnyá vált. Az egyetemi képzés mellett megalakultak a nemzeti szakmai társaságok, folyóiratok, tudományos fórumok. Erre az időszakra jellemző, hogy a szociológia képviselői jelentős legitimációs kényszerükből adódóan számos definícióval és módszertani előírással álltak elő a szociológiára vonatkozóan. Az első időszak leginkább a diszciplináris fogalmi keret kialakításáról, a szociológia definiálásáról szólt, ahova nemcsak azok a szerzők sorakoznak fel, aki ma is a kánon részét képezik, hanem olyanok is, mint pl. Gabriel Tarde, akik szintén fontosnak tartották ezt a problémát, de elképzeléseik valamilyen oknál fogva alulmaradtak a vetélytársakkal szemben. A tudományszociológia újabb megközelítése szempontjából érdekes kérdés lehet, hogy azok, akik nem kerültek be vagy idővel kikerültek a kánonból, sikeressége/sikertelensége milyen tényezőkkel magyarázható. A kanonizált elméletek szerint a klasszikus szociológia meghatározó színterei Franciaország, Németország és az Egyesült Államok voltak, s ezek a nemzeti keretek, az elméleti hagyományok és intézményi lehetőségek alapvetően határozták meg a szociológiai megközelítéseket is (Némedi 2005a, Pál 2013). A nagy alapítóatyák e korszak képviselői: Émile Durkheim, Max Weber, Georg Simmel, de ide sorolhatók Vilfredo Pareto, Mannheim Károly, William I. Thomas, George H. Mead, de akár Antonio Gramsci, Lukács György (Swingewood 1991) vagy Ferninand Tönnies, Robert E. Park és még sokan mások is.²² Általában ezen elméletalkotók a társadalom mint egész működését kívánták megérteni, és fontos viszonyítási pont volt számukra a hagyományos vagy tradicionális (prekapitalista, feudális) társadalmak és a modern társadalmak közötti összehasonlítás lehetősége. Módszertani szempontból fontos megjegyezni, hogy a tudás termelésének ebben az időszakában a szociológia túlnyomó részt még nem maga hozta létre adatait, vagyis nem egy sajátos módon termelt adatokból dolgozott, hanem elsősorban statisztikai adatok alapján. Ez még az amerikai szociológiára is érvényes, ahol (pl. a chicagói iskola esetében) bár önálló kérdőíveket készítettek és kérdeztek le, ezek valójában statisztikai adatok voltak, és nem a mai értelemben vett empirikus (survey) vizsgálatok.

E tekintetben jelentős változást hozott a harmadik szakasz, a szociológia modern időszaka, melynek kezdete szimbolikusan Parsons 1937-ben megjelent *The Structure of Social Action* című munkájához, valójában inkább a II. világháború utáni időszakhoz köthető, amikor a szociológia központja áthelyeződött az Amerikai Egyesült Államokba, és a szociológia saját maga kezdte el gyártani

²² Természetesen az ő esetükben is vannak eltérő értelmezések, pl. nem egyértelmű, hogy Tönnies vagy Pareto tevékenysége inkább a proto- vagy a preszociológiai időszakhoz sorolható-e (Némedi 2005a: 8, 11).

adatait. A változás nem véletlenül köthető Parsons tevékenységéhez, akinek munkája akár szimbolikusan is tekinthető az európai szociológia amerikai integrációja szempontjából (Némedi 2005a, Pál 2019),²³ mely ha nem is közvetlen módon, mégis jelentős szerepet játszott a módszertani átalakuláson keresztül eső szociológia elméleti megalapozásában. Ez az átalakulás elsősorban a modern empirikus szociológia kialakulásával és térhódításával jellemezhető, melynek kiemelkedő alakja Paul Lazarsfeld volt. Lazarsfeld tudományos pályafutása jól mutatja, hogy a szociológia szempontjából milyen jelentősége volt a nem professzionális szociológiának (közvéleménykutatásnak, mely már Lazarsfeld ausztriai munkái során lényegessé vált) és a társdiszciplínáknak (ez esetben a statisztikának és a pszichológiának), valamint az őt körülvevő tudós közösségnek (Jařábek 2001). Lazarsfeld bécsi közegét jól reprezentálja a Marienthal-kutatás, melyben legfontosabb partnerei, akik a terepmunkát is vezették, Marie Jahoda és Hans Zeisel voltak, és akik magát a kutatásból született könyvet is megírták (Jahoda – Lazarsfeld – Zeisel 1999). A társdiszciplínák szerepét jelzi, hogy e munkában a kutatók a munkanélküliség pszichológiai, szociálpszichológiai, szociológiai, gazdasági és szociográfiai vizsgálatára törekedtek. A könyv jelentős hatást gyakorolt a későbbi szociológiai kutatási gyakorlatra azáltal, hogy „megismételhetetlen módon tudta kombinálni a régi és új empirikus társadalomkutatás megközelítésmódját” (Némedi 2004: 548). Az új szociológiai kutatási gyakorlat alapja a survey szociológiai alkalmazása volt, mely fordulópontot jelentett a szociológia történetében. Az új típusú tudástermelés alapján a szociológusok úgy tudtak rákérdezni az egyéni attitűdökre, hogy azokat a társadalmi pozíciókkal is képesek voltak összekapcsolni. A survey-kutatásokba egyaránt beépültek a pszichológiában kidolgozott attitűdmérés eszközei, a piackutatásban alkalmazott interjú módszerek, illetve mintavételi technikák. Természetesen ebben az időszakban az egyetemi rendszer és a tudományos mező egész szerkezete jelentős változáson, expanzióon ment keresztül, mely nem csupán a szociológia átalakulását érintette. A szociológia esetében ezekkel összefüggésben számos párhuzamos paradigma „intézményesülését” kísérhetjük szemmel, többek között az úgynevezett szakszociológiák kialakulását és megszilárdulását.

A különböző időszakokban a szociológia képviselői is eltérően viszonyultak saját diszciplínájuk történetéhez. A szociológia alapítói – talán nem meglepő módon – nem fordítottak különösebb figyelmet tudományuk történetének rekonstrukciós munkálataira. Nem azért, mert nem tartották fontosnak a korábbi alkotók eredményeit – például Durkheim nagymértékben épített Comte pozitívizmusára,

²³ Parsons munkájának jelentős része az amerikai szociológiai életben korábban nem, vagy csak kevésbé ismert európai elméletalkotók műveinek interpretációjára épült. Ma már talán nehéz elképzelni, hogy az alapítóatyák, Weber és Durkheim amerikai recepciója csak az 1920-as években Parsons közvetítésével indult el (Pál 2019).

3. A szociológiatörténet főbb típusai, funkciói

ahogyan Comte pedig Saint-Simon gondolataira –, ugyanakkor mindezt nem történeti perspektívából tették. Durkheim célja nem Comte gondolatainak pontos rekonstrukciója volt. „Durkheim még úgy gondolta, hogy elődei csak előkészítették a munkát, amelyet neki kell elvégeznie. Nem akarta elvetni, amit azok már megtaláltak, de túl akart lépni rajtuk, hiszen szerinte éppen arról van szó, hogy az előfutárok még csak előfutárok, számos, a tudomány szempontjából létfontosságú belátás előttük rejtve maradt.” (Némedi 1996a: 176)

A diszciplína történetének szerepe valójában a szociológia modern tudománnyá válásához és a II. világháború utáni új típusú (egyetemi oktatás átalakulása és az ennek megfelelő curriculum, kutatási projektek, nemzetközi szakmai intézmények és fórumok stb.) intézményesüléséhez kapcsolódott. Vagyis míg Durkheim vagy Weber esetében nem beszélhetünk a klasszikusok kánonjáról, addig a szociológia modern korszakában már szükségessé vált e kánon kialakítása. A szociológia modern korszaka erőteljesen kapcsolódik a szociológia 1945 utáni amerikai időszakához, melynek első képviselője Talcott Parsons volt, akinek munkássága több szempontból is újdonságot jelentett a szociológia saját történetéhez való viszonyában. A kanonizált szerzők körének kialakításában kulcsszerepet játszó Parsons célja – Durkheimhez hasonlóan – a szociológia autonómiájának megerősítése volt. E legitimizálás módja – ugyancsak Durkheimhez hasonlóan – egy sajátos problémakör kijelölése, másrészt a szociológia módszertani érettségének alátámasztása volt. Parsons elmélettörténeti munkái ezt a legitimizációt szolgálták. Míg Durkheim, Comte is támaszkodtak elődeikre vagy akár kortársaik írásaira, munkájuk hozzájárulás volt a korábbi gondolkodók elképzeléseinek továbbfejlesztéséhez, Parsons azonban úgy gondolta, hogy az európai szociológusok már rátaláltak a megoldásra, a feladat csupán ezen megoldások felmutatása, az esetleges félreértések, ellentmondások tisztázása. Míg Durkheim célja nem a korábbi elméletalkotók gondolatainak pontos rekonstrukciója volt, addig Parsons valójában a pontos elméleti rekonstrukcióra törekedett történeti érzékenység nélkül. „1937-es könyve háromnegyed részben szöveginterpretáció; ezzel máig tartó hagyományt teremtett.” (Némedi 1996a: 176) Weber, Durkheim, Vilfredo Pareto – valamint más európai szociológusok – munkáinak feldolgozásával Parsons nem kizárólag az amerikai szociológiát (Pál 2007: 97), hanem a teljes szociológiai kánont is jelentős mértékben meghatározta, megteremtve „a szociológia klasszikusait a szó eredeti értelmében: mintaadó, maradandó értéket alkotó tudósokat” (Némedi 1996a: 176). Ez a típusú szociológiatörténet erősen szövegorientált és ahistorikus volt. Célja a klasszikusnak tekintett szövegek ismertetése és interpretálása volt, ugyanakkor teljesen érzéketlennek bizonyult a történetírásban meghonosodott szövegkritikai követelmények vagy a szövegek keletkezésének kontextuális elemzése iránt.

Az amerikai szociológia sajátos viszonyt alakított ki saját történelméhez. Egyrészt, mivel elméleti téren kevésbé volt produktív, leginkább az európai elméleteket importálta, ugyanakkor olyan elméletekre volt szüksége, melyek igencsak eltérő keretek között is alkalmazhatók. „Így, bár nagyon határozott hazai színárnyalatokkal gazdagítva, de mégiscsak európai szerzők koncepcióit vette át. Minthogy az amerikai társadalmi viszonyok jelentősen eltértek az európai kontextustól, az importált fogalmak, elméletek az átvétel során ugyancsak lényegesen átalakultak. Az amerikai társadalomtudósok mindenekelőtt *használható* koncepciókat kerestek, ami azzal járt, hogy az eredetileg európai elméletek a sajátosan amerikai közegben végül maguk is sajátosan amerikaivá váltak.” (Pál 2019: 64) Talán ez is magyarázza azt a némiképp paradox helyzetet, hogy bár Parsons nagyon erőteljesen épített az európai szociológiai hagyományokra, a klasszikus gondolkodók műveinek amerikai megismertetése nem történeti módon valósul meg. A szociológiatörténeti kánon kiépítése maga ahistorikus volt. Még akkor is, ha érvényesnek tekintjük, hogy a korai, alig intézményesült szociológia egy érett tudományhoz hasonlóan félig-meddig elfelejtette a múltját, az érett, intézményesült szociológia viszont a parsonsi modellt követve a kanonizált szerzők árnyékában maradt. „Múltjához interpretatív módon viszonyul.” (Némedi 1996a: 176) Az Egyesült Államokban a szociológia intézményesülési folyamata az 1930-as években lezárult, és 1945 után az itt létrehozott szociológia diszciplináris modellje terjedt el az egész világon.

Mint láthattuk, a szociológia történelmi szemlélete, illetve saját történetével való viszonya sem egységes. A kánon kialakításának igénye, a szociológiatörténet 1930-as évektől történő létrehozása részben a szociológia identitásproblémáihoz kapcsolódik, és a szociológiaelmélet számára a szociológiatörténet egyik legfontosabb funkciója az identitásteremtés volt (Némedi 1996a). Ez abban is megmutatkozik, hogy az elméletalkotók lényegesnek tartják, hogy munkáikat a klasszikusok műveinek összefoglalásával kezdjék, vagy sok esetben fontosnak érzik, hogy hozzájáruljanak a klasszikus szövegek interpretációjához, vagy ahogyan Némedi fogalmaz, „legalábbis a klasszikusokra való tudós hivatkozásokkal díszítsék műveiket” (Némedi 1996a).

Az identitásválságnak számos oka lehet. Az egyik ok, melyet fentebb már említettünk, a szociológia sokparadigmás szerkezetével, elméleti és módszertani sokszínűségével, határainak nyitottságával hozható összefüggésbe, mely tényezők sokszor a szociológia legitimációjának megkérdőjeleződéséhez vezethetnek, főként azokban az esetekben, amikor a szociológia által tárgyalt problémákra más területekről (pl. kriminológia) érkezik megoldás. A válságérzetet tovább erősíti, hogy a szociológia nem kötődik szorosan egyetlen, jól meghatározott intézményi szférához: az általa vizsgált elméleti és gyakorlati problémák nem jelennek meg egy elkülönült és intézményes keretek között működő gyakor-

3. A szociológiatörténet főbb típusai, funkciói

latban, mint pl. a jog- vagy akár az orvostudomány, és részben ezzel összefüggésben a szociológiához nem kapcsolódik „semmilyen világosan meghatározható szakma, professzió” (Némedi 1996a: 176). Érdekes, hogy a Némedi által az 1990-es évek közepén egy a magyar szociológia története kapcsán kialakult tudományos vitában leírt jelenségek napjainkban (több mint 30 évvel később) nem eltűnőben vannak. Sokkal inkább azt láthatjuk, hogy egyre jellemzőbbek lesznek más tudományterületekre, illetve az azóta esetenként a Némedi által még szilárdabb identitással rendelkező jog vagy gazdaságtan számos határterületén létrejött tudományterületek is hasonló gondokkal küzdenek. Nem is beszélve az egyetemi szférát ért változásokról, melyben a kutatás és oktatás már korábban is illuzórikusnak vélt egysége ma mint elvárás mindinkább megerősödik, ugyanakkor a gyakorlatban szinte lehetetlenné válik.

Tovább erősíti a válságérzetet, hogy a szociológia tárgya „a társadalom”; a nemzetállami keretek jelentőségének átalakulása, a globalizáció új társadalomfelfogásokat eredményezett, melyekhez a szociológia nem vagy csupán részben tudott alkalmazkodni. Tárnya, a társadalom mindig is problematikus fogalom volt (Touraine 1977, Némedi 2002, 2008b, 2009b, Inglis 2013, Pál 2013),²⁴ de a globális és a lokális szinterek előtérbe kerülése még inkább fokozta a kezdeti és sokáig jól lepezett bizonytalanságokat. Az 1990-es években egyre nagyobb teret nyerő hálózatelemzés a szociológia területét sem kerülte el, sőt, Bruno Latour ún. cselekvőhálózat-elmélete kapcsán a szociológia alapfogalmának, a társadalminak a megkérdőjelezésére is kísérletet tett (Latour 2005). Latour a hagyományos diszciplináris felosztás során kialakuló, a kultúra, társadalom és természet egymástól történő elválaszthatóságát kérdőjelezte meg (Latour 1999). Szerinte e különbségtétel csupán a modernitás eredménye, mely szétválasztotta egymástól a dolgokat és az embereket, és tagadta az ún. hibrid (emberi és nem emberi entitásból álló) cselekvők létezését, miközben számtalan hibrid cselekvőt hozott létre. Latour szerint ilyen hibrid kollektivitás volt például Boyle légszivattyúja, mely tárgyként magában foglalja az emberi tudást, értékeket, világértelmezést stb., de ide sorolhatók azok a hétköznapi eszközök (telefon, fénymásoló, számítógép stb.), melyeket Latour a használójukkal együtt egyetlen egységként, új entitásként kezel. Az bizonyára sokak számára elfogadható állítás, hogy ezekben a tárgyakban, eszközökben sokféle tudás: tudományos eredmények, adatok, ismeretek, akaratok testesülnek meg. Az már talán szokatlanabb állítás, hogy e tárgyak és az emberek együttesét új entitásként, kollektivitásként értelmezhetjük, mely sajátos célokkal rendelkezik (Latour 1987: 131). Mivel a kollektivitás számtalan különböző kapcsolatot, hálózatot képes mozgósítani, Latour

²⁴ Weber például a szociológiában alapművé vált *Gazdaság és társadalom* című munkájában nem dolgozta ki a társadalom fogalmát.

úgy véli, hogy a kollektivitások egyszerre társadalmi, kulturális, gazdasági, technikai és természeti objektumok, így ha meg akarjuk érteni a minket körülvevő világot, akkor nem lehet csupán e kollektivitások egyes részeit, kizárólag a társadalmat vizsgálni. Latour álláspontja, hogy a modernitásban e hibridek száma jelentősen megnőtt, ugyanakkor nem veszünk tudomást létezésükről. Az a hit, hogy a világnak létezik egy olyan szelete, ahol a tények társadalmiak volnának (ahogyan azt Durkheim definiálta), Latour számára nem elfogadható. Ez a fajta, a szociológia alapjait megkérdőjelező kritika semmiképp sem csökkentette a diszciplínán belüli válságérzetet, sőt, idővel a szociológia legitimációs problémái sem lettek kisebbek. Míg a cselekvőhálózat-elmélet a hagyományos diszciplínás felosztástól függetlenedő megközelítése miatt jelentett kihívást a szociológia számára, addig a 2000-es években az újabb diszciplínák megjelenése mellett az újfajta módszertani technikák, elsősorban a big data térhódítása fokozhatja a válságérzetet. Ma még nem látható, hogy ezen identitásválságok megoldásában a szociológiatörténet szerepe hogyan alakul. Minden bizonnyal a történetére reflexív módon, magára pedig tudományként tekintő szociológia sokkal inkább képes lehet megalapozni az új megközelítések szociológiai jellegét, mint egy történelmet csupán díszítőelemként vagy sehogyan nem integráló szociológia.

Vajon a szociológia képviselői képesek-e tudományként tekinteni saját diszciplínájukra, és a szociológiatörténet címén valódi tudománytörténetet művelni? Ahhoz, hogy megértsük ennek lehetséges forrásait és buktatóit, érdemes röviden áttekinteni, hogy a klasszikus szerzők miként viszonyultak a tudományhoz, illetve a tudáshoz.

4. A tudás és a tudomány értelmezései a klasszikus szociológiai munkákban

Ebben a fejezetben a tudásra és a tudományra vonatkozó 1960-as évek előtt született szociológiai elméleteket tekintjük át, azokat, melyek lényegesnek tartották a tudás és a tudomány társadalmi eredetének hangsúlyozását. Az áttekintés elsősorban abból a szempontból érdekes számunkra, hogy maguk az elméletek milyen céllal, milyen környezetben születtek, illetve hogyan mutatják be a tudás és a tudomány társadalmi viszonyait, és főként mi az, amiben segítségünkre lehetnek a szociológiatörténet vizsgálata során. Fontos különbséget tenni a szociológiai jellegű írárok tudományról és tudásról való elmélkedése és a tudás-, illetve tudományszociológia között. Az előbbiek nem alkotják a szociológia egy külön ágát vagy alosztályát, ilyen jellegű írárok már a szociológia kialakulásakor megjelentek például Karl Marx, Auguste Comte, Max Weber vagy Émile Durkheim munkáiban. A tudás- vagy tudományszociológia létezésének feltétele, hogy az adott elméletekben és kutatásokban legyen egy központi probléma, sajátos megközelítési mód vagy elméleti koncepció a tudásra vagy tudományra nézve.²⁵

A tudás szociológiai megközelítése 1960 előtt

Már a szociológia intézményesülése előtt születtek olyan munkák, melyek a tudás társadalmi eredetét hangsúlyozták. E tekintetben mindenképpen kiemelkedik Karl Marx munkássága, ami a 19. század közepén elsőként adott esélyt a tudomány társadalomelméleti vizsgálatára. Marx átfogó elméletének ismertetése itt nem cél, ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a marxi megközelítés lehetőséget nyújtott a tudomány tágabb történeti és társadalmi kontextusban való elemzésére, mivel egyrészt a termelési módok és a tudomány társadalmi szerkezete mint munkaforma között kapcsolatot feltételezett, másrészt a tudományt is

²⁵ Annak ellenére, hogy a mertoni tudásszociológia „Durkheimet is beiktathatta az elődei közé”, az 1890-es években Durkheim „nem a tudás valamiféle elmélete körül építette ki szociológiáját” (Némedi 1996b: 136–137).

összekapcsolta a termeléssel és a termelési módok hatásaival, de nem csupán a tudomány társadalmi szerkezetében, hanem a tudományos eszmék szintjén is. Marx szerint az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot, az emberek társadalmi léte határozza meg a tudatukat. Egyrészt tehát, a társadalom gazdasági alapja határozza meg a különböző tudatformákat, mint pl. jogot, politikát, erkölcsöt, vallást, művészetet és közöttük a tudományt is, másrészt ezek a tudatformák visszahatnak a termelési módra, mert keretet biztosítanak számára. Marx elgondolása szerint az eszmék az anyagi és a társadalmi feltételekhez hasonló módon termelődnek, azaz a termelés fogalma önmagában a szellemi termelést is magában foglalja, mely (a kapitalizmusban is) az uralkodó osztálynak megfelelően történik. E keretben a tudás ugyanakkor nem csupán a gazdasági szféra szimpla lenyomata, hiszen számtalan különböző tényezőtől keresztül érvényesül, minden tudást a társadalmi gyakorlatok, kultúra, történelem stb. közvetítenek. Marx 1844-es gazdasági-filozófiai kéziratában közvetlen módon is érintette a tudomány kérdését. Egyrészt úgy vélekedett, hogy a „vallás, család, állam, jog, morál, tudomány, művészet stb. csak különös módjai a termelésnek, és ennek általános törvénye alá esnek” (Marx 1981: 108). Másrészt a tudományos tevékenység – benne a nyelv – társadalmi jellegét hangsúlyozta. „Ámde ha én *tudományosan* stb. tevékenykedem, s ez oly tevékenység, amelyet ritkán folytathatok másokkal közvetlen közösségben, akkor is társadalmilag, mert emberként tevékenykedem. Nemcsak tevékenységem anyaga – mint maga a nyelv is, amelyen a gondolkodó tevékenykedik – van adva nekem társadalmi termékként, hanem saját létezőm *maga* társadalmi tevékenység; ezért azt, amit magamból csinálok, a társadalom számára és magamnak mint társadalmi lénynek tudatával csinálok magamból.” (Marx 1981: 108). A későbbi externalista-internalista vita szempontjából lényeges megjegyezni, hogy Marx nem mint külső, a tudomány belső logikáját deformáló tényezőként tekint e társadalmi (gazdasági) hatásra. „Mindenekelőtt kerülni kell, hogy a »társadalmat« megint mint elvonatkoztatást rögzítsük az egyénnel szemben. Az egyén maga a társadalmi lény.” (Marx 1981: 109) Leegyszerűsítve: minden emberi cselekvés, így a tudományos tudás termelése is társadalmi tevékenység egyben.

Bizonyára hosszan lehetne elemezni, hogy Marx felvetései hogyan épültek be az 1930-as évekre a tudományfilozófia, -történet, majd a tudományszociológia elméleti megközelítéseibe, minden bizonnyal óriási szerepet játszottak ebben az oroszországi események: például a Szovjetunió megalakulása vagy a szovjet tudományos élet működési gyakorlata. A tudománytörténet a marxi tudományszemlélet hatását, így az externalista-internalista megkülönböztetés explicit megjelenését az 1931-es londoni tudománytörténeti konferencián felszólaló szovjet marxista tudománytörténészekhez, mindenekelőtt Borisz M. Hessen

(1893–1936) *A newtoni Principia társadalmi és gazdasági gyökerei* című előadásához köti (Hessen 2009). Nyilvánvaló, hogy nem egyetlen esemény volt döntő befolyással e szemlélet szélesebb érvényesülésére. Tagadhatatlan, hogy ebben óriási szerepe volt annak, hogy a szovjet tudományfilozófusok és -történészek lehetséges értelmezési kereteit az 1920-as évektől mindenekelőtt Marx elmélete jelenthette. Az 1931-es felszólalásában Hessen a marxi keretet alkalmazva Newton elmélete kapcsán a korabeli gazdaság, technika és a fizika összefüggéseit, az ipar, a hadiipar és a mechanika, a hidrodinamika stb. kapcsolatát elemezte, ugyanakkor nem egy determinisztikus magyarázatot vázolt fel, nem a gazdasági tényezőt tekintette egyedüli meghatározónak. „A gazdasági helyzet az alap, de az elméletek fejlődését és egy tudós egyéni munkáját különböző felépítményi elemek befolyásolják: mint az osztályharc politikai formái és eredményei; ezeknek a harcoknak a tükröződése a résztvevők tudatában; politikai, jogi, filozófiai elméletek; vallásos hitek és azok dogmatikus rendszerekké fejlődése.” (Hessen 1971, idézi Szegedi 2013: 78) A tudománytörténeti kánonba ez az előadás úgy vonult be, mint aminek „hatására a tudománytörténészek két táborra szakadtak. Az egyik tábor maradt annál a hagyományos felfogásnál, hogy a tudomány fejlődése kizárólag belső logikájának következménye. Őket nevezték internalistáknak. A velük szembenálló externalisták szerint a tudomány fejlődését külső – társadalmi – tényezők befolyásolják.” (Szegedi 2013: 81) (Hessen tudományszociológiára gyakorolt hatására Merton tudománytörténeti munkája elemzésekor térünk ki.) Az, hogy a különböző időszakokban hogyan tekintettek erre a dichotómiára a tudománykutatók, maga is kontextusfüggő, és számos esetben – bár megfigyelhető például az egyik vagy másik megközelítés dominanciája – maguk a szerzők erre kevésbé reflektálnak. E dichotómiát az 1970-es években az edinburgh-i iskola, annak vezető alakja, David Bloor és az általa kidolgozott erős program tematizálta, és állította a figyelem középpontjába.²⁶ Már maga a program elnevezése is arra utalt, hogy Bloor szerint a korábbi tudásszociológiai magyarázatok (pl. a mannheimi elmélet) egy gyenge programot valósítottak meg, mert csupán a hamisnak vélt tudományos vélekedések társadalmi magyarázatára korlátozódtak (Bloor 1999). Az igaznak elfogadott tudományos állításokról azt gondolták, hogy azok logikusan következnek a megfigyelésekből és az előfeltevésekből, a tudomány belső logikáját követik, míg a hamis elméleteknél valamiféle tudománytalan, tudományon kívüli külső ok keresendő, amely megmagyarázza a tudományos vélekedés „elhajlását” a „rossz” irányba. Bloorék ezt a kettős szemléletet utasították el, és az 1970-es években megjelenő tudományszociológiai, -antropológiai munkák (Bruno Latour, Karin Knorr-Cetina, Harry Collins) ezt a dichotómiát kívánták meghaladni: azt hangsúlyozták, hogy a tudo-

²⁶ A programról lásd részletesen Kutrovátz 2013, Némédi 2005b, Szabari 2008.

mányon kívüli tényezők nem torzulást jelentenek a tudományos tudás termelésében, hanem nélkülözhetetlen összetevők a tények előállításában.

Szintén még a szociológia előfutárai közül meg kell említeni Auguste Comte-ot, akinek munkáiban komoly érdeklődés mutatkozott a tudás és a tudomány szerveződésének, működésének különböző területei iránt, tudományszemléletében a filozófiai, a történelmi és a szociológiai dimenziók egyaránt megjelentek. (A tudományok fejlődéstörténetével kapcsolatos írásaival épp ezért a tudománytörténeti fejezetben foglalkozunk.) Itt csupán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a Comte által kidolgozott pozitivizmus, a tudomány pozitivistá szemlélete nagymértékben befolyásolta a tudományos tudásról alkotott képet is, mely meghatározó szerepet játszott a szociológia kialakításában, Durkheim korai munkáiban. Durkheim *A szociológiai megismerés szabályai (1894)* című programadó írásában erőteljesen tükröződik a pozitivistá látásmód, mely a szociológia legitímációjának módját, határainak megvonását is jelentősen befolyásolta, és melyben Durkheim a társadalomtudományok objektivitását, a társadalmi hatások kizárásának lehetőségét hangsúlyozta (Durkheim 2000).²⁷ Ezzel szemben 1903-ban Durkheim és Marcel Mauss *Az osztályozás néhány elemi formája. Adalékok a kollektív képzetek tanulmányozásához* című közös tanulmánya már a tudás, osztályozás társadalmi természetéről értekezett, melyben a szerzők amellett érvelnek, hogy a tudományos gondolkodás módszerei társadalmi intézmények, melyeket ezért kizárólag a szociológia képes megérteni és nyomon követni (Durkheim – Mauss 2005: 113). Nyilvánvaló, hogy a szemléletbeli változás összehasonlítható Durkheim pályájának fordulópontjával, és legfőképpen a (társadalom)tudományos, egyetemi mező (Karády 2005: 168–176), benne a szociológia és Durkheim pozíciójának megszilárdulásával, az *Année sociologique* (1898) megszervezésével, tanítványi körének kiépülésével (Némédi 1996b: 29, 151–198). Míg Durkheim korai korszakában a szociológia létjogosultságát, megbízhatóságát kívánta igazolni, addig az *Année* megszervezése nyomán, az 1890-es évektől Durkheim körül kialakult egy csoport, melyben azt érezte, hogy megvalósul bizonyos egység, kooperáció és szolidaritás (Némédi 1996b: 161). Így tehát

²⁷ Durkheim ebben az írásában a szociológia meghatározása mellett az általa követendő módszertani eljárásokat is le kívánta fektetni, alátámasztva ezzel a szociológia legitimitását, melyet a (társadalmi) tények jól elkülöníthető csoportja biztosít (Durkheim 2000). Comte és Durkheim érvelésében ugyanis egy tudomány akkor önálló, ha vannak olyan tények (pl. biológiai, pszichológiai vagy szociológiai (társadalmi)), melyek természete „jellegzetes tulajdonságainál fogva élesen elkülönül” a többitől. Az így elválasztható tények rendszere felel meg egy-egy tudománynak. Annyi tudomány van tehát, ahány fajta tény van, vagyis ahány elkülöníthető szintje van a valóságnak. Ebben a gondolati keretben, így Durkheim esetében tehát nélkülözhetetlen volt a társadalmi tény fogalmának kidolgozása és bevezetése, hiszen a tudomány pozitivistá felfogása szerint a körülöttünk lévő világ megismerésének alapja az empirikusan megfigyelt tények.

4. A tudás és a tudomány értelmezései...

1912-ben Durkheim és Mauss tanulmányának megszületésekor Durkheim számára már nem a szociológia létjogosultságának igazolása, sokkal inkább annak a társadalomtudományok közötti integratív szerepének alátámasztása volt. Ennek megfelelően a szerzők e terület feletti kizárólagosságot elsősorban a pszichológiával szemben kívánták érvényesíteni. Mindezt azzal támasztották alá, hogy az osztályozás képessége, amely „azt jelenti, hogy egymástól elkülönülő csoportokba rendezzük őket, amelyeket élesen meghatározott határvonalak választanak el egymástól” (Durkheim – Mauss 2005: 114), nem az egyéni szubjektivitásból, de nem is a dolgok természetes rendjéből fakad, „az ember korántsem ösztönösen, mintegy természetes kényszernek engedve osztályoz” (Durkheim – Mauss 2005: 257), hanem oktatás és tanulás eredménye, az osztályozásfogalomnak pedig története van (Durkheim – Mauss 2005: 115). Az osztályozás nemcsak azt jelenti, hogy csoportokat hozunk létre, hanem azt, hogy ezeket meghatározott viszonyba rendezzük (Durkheim – Mauss 2005: 117). „Minden osztályozás hierarchikus rendet feltételez, olyan rendet, amelynek modellje sem az érzékelhető világban, sem tudatunkban nem található [...]” (Durkheim – Mauss 2005: 118) Durkheim és Mauss az ausztrál bennszülöttek osztályozási rendszerén keresztül illusztrálták elméletüket. Szerintük a törzs minden tagját meghatározott keretek, elsősorban házassági és családi viszonyok alapján rendezik osztályokba. Ezt az osztályozást tükrözi vissza a törzsekhez tartozó totemek, illetve természeti dolgok osztályozása is. Ezek alapján azt állapították meg, hogy a logikai viszonyok teljes egészében társadalmi eredetűek, egyben családi viszonyok is. Az osztályozás, a kategóriák társadalmi dolgok, a „kollektív gondolkodás produktumai” – írja Durkheim az 1912-es *A vallási élet elemi formái* című művében is (Durkheim 2004). „Durkheim tehát úgy gondolja, hogy a tudás központi területeit, a fogalmi hálókat társadalmi folyamatok stabilizálják.” (Némedi 2005a: 142) Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy Durkheim megalapozta a tudás, a megismerés szociológiai elméletét, melyet a tudományos gondolkodás területe is érvényesnek tekintett.

A tudásszociológia mint a szociológia egy külön ágának kidolgozása Mannheim Károly németországi időszakához, az 1920-30-as évekhez köthető (Felkai 2007). Mannheim tudásszociológiájában felfedezhető a marxizmus hatása mellett: Georg Simmel, Lukács György, Max Weber, Edmund Husserl, illetve tágabb értelemben a kelet-európai és németországi társadalmi, kulturális és történeti környezet, a gazdasági válság, a politikai események következményei, de még a „köztes”, „idegen” (Havrancsik 2021) helyzete is. Mannheim „újítása” a marxizmus modelljéhez képest, hogy a tudásformák determinációját a társadalmi osztály mellett, más társadalmi pozíciók hatókörére is kiterjesztette, a tudás kognitív tartal-

mát annak létrejötte körülményeivel hozta összefüggésbe.²⁸ Mannheim a tudás léthez kötöttségén az elméleten kívüli tényezőknek a gondolkodás történetébe való *de facto* beszüremkedését értette (Mannheim 1999: 91). Mannheim megközelítése számunkra azért kiemelkedően érdekes, mert esetében a léthelyzethez kötött szemléletmód nem individuumhoz kötött: „[...] eredetük elsősorban nem a mindenkor egy gondolkodó individuum tudatosuló akaratában keresendők, hanem az ezen individuum gondolkodása mögött meghúzódó csoport kollektív akaratí összefüggésében, amelynek előzetesen adott aspektusaiból az individuum csak részesedik” (Mannheim: 2005: 57). Mannheim *A tudásszociológia* című írásában nem adott pontos magyarázatot arra, melyek azok a tényezők, amelyek alapján meghatározhatjuk a tudás léthez kötöttségét, hogy pontosan milyen társadalmi folyamatok befolyásolhatják a megismerést. „Nem tudjuk megidézni azokat a sokrétű társadalmi folyamatokat, amelyek ebben az értelemben a »lét« felől elinduló elméleteket készítik elő.” (Mannheim 1999: 92) Elmélete igazolásaként ezt olvashatjuk: „[e]zért az a tézis, mely szerint úgy tűnik, hogy a társadalmi-történeti folyamat a tudás legtöbb területe szempontjából *konstitutív* jelentőséggel bír, leginkább ama tényre való utalás révén támasztható alá, hogy az emberek legtöbb konkrét kijelentéséből ki lehet szűrni, hogy azok mikor és hol fogalmazódtak meg” (Mannheim 1999: 93).

Bár Mannheim legismertebb tudományszociológiai műve az 1929-ben megjelent *Ideológia és utópia* című munkája (Mannheim 1996), ha gyakorlati oldalról szeretnénk megérteni a tudás léthez kötöttségét, az egyének nemzedéki elhelyezkedésről írt tanulmánya kapcsán közelebbi kép rajzolódik ki számunkra. A nemzedéki elhelyezkedés annyiban hasonlít az osztályhelyezethez, „hogy az érintett egyéneket a társadalmi-történelmi léttérben elfoglalt sajátos helyük következtében a lehetséges történések egy bizonyos játéktérre korlátozzák, és ezzel az átélésnek és a gondolkodásnak, a történelmi folyamatba való beavatkozásnak egy sajátos fajtáját sugallják” (Mannheim 2000: 218). Míg az osztályhelyzetet a gazdasági-társadalmi dimenziók határozzák meg, addig a nemzedékváltásnál az átélés és a gondolkodás lehetséges fajtáinak nagy részét teljesen kizárják ezek a meghatározó keretek (Mannheim 2000: 219), mivel a nemzedék tagjai a történelmi folyamatnak csak egy időben körülhatárolt szakaszában, azonos életszakaszban részesednek, esetükben az átélt élmények azonos módon rétegződnek. Minden elhelyezkedésben benne rejlik bizonyos magatartás-, ízlés-, érzés-, gondolkodásmód lehetséges kombinációja, ami alapja lehet a nemzedéki összefüggésnek, amely már tényleges összekapcsolódást jelent: az adott társadalmi-történelmi egység közös sorsában való részesedést

²⁸ A Mannheim szemléletét is befolyásoló korai tudásszociológiai elméletekre itt nem térek ki, azok bemutatását lásd Felkai (1999); Karácsony (1995); Némedi (2005b).

4. A tudás és a tudomány értelmezései...

(Mannheim 2000: 231), egyazon történelmi életközösséghez való tartozást, valószínűs kapcsolatot. A nemzedéki kapcsolódás teremti meg a nemzedéket. „Az egyazon aktuális történelmi problematika alapján tájékozódó ifjúság ugyanabban a nemzedéki összefüggésben él, e nemzedéki összefüggésen belül az élményeket más-más módon feldolgozó csoportok különböző nemzedéki egységet alkotnak egyazon nemzedéki összefüggés keretében.” (Mannheim 2000: 233) Az egységet teremtő tényezők közé sorolhatók az „egyes emberek tudatát betöltő tartalmak messzemenő rokonsága”, melyeknek szocializációs hatásuk van, melyek hatására az egyének csoportot alkothatnak. De nemcsak a tartalmak hatására hívja fel a figyelmet Mannheim, hanem a hozzájuk kapcsolódó érzelmi beállítódottságra is. „Egy jelszó, egy őszinte gesztus vagy egy műalkotás mélységeiben »érzelmi« jelentősége abból fakad, hogy az ember velük együtt nemcsak az érzelmeiket fogadja be, hanem a bennük megőrzött formaadó tendenciákat is és kollektíve kötelező alapvető intenciókat is, és ily módon kapcsolódik a kollektív akarásokhoz.” (Mannheim 2000: 234) Ilyen tényezőknek tekinthetők például Magyarországon 1956, majd utána a reformszocializmus eszméjéhez való viszonyulás, a rendszerváltás és annak értelmezési keretei, vagy akár a koronavírus okozta világjárvány hatására kialakuló világértelmezések, melyekhez való viszonyulások döntő módon határozták meg a szociológusok világlátását és szociológusi tevékenységüket, a különböző elméleti keretükhöz való viszonyukat is. Épp ezért a szociológiatörténet szempontjából Mannheim nyomán mindenképpen fontos figyelembe vennünk, hogy egy elméleti megközelítés társadalmi, kulturális kontextusának megváltoztatása, vagy egy újabb tudásgeneráció megérkezése akaratlanul és gyakran reflektálatlanul megváltoztatja az elméleti és módszertani keretek jelentését is. A tudományos tevékenységen belül a generációk problematikája kevésbé hangsúlyos, pedig sokszor észrevétlenül határozza meg a tudósok tevékenységének alapvető dimenzióit.

A marxista megközelítéstől jelentősen eltér a tudásszociológia fenomenológiai irányzata, melynek gyökerei Edmund Husserl fenomenológiájához nyúlnak vissza, és amely a tudat szisztematikus vizsgálatán alapul. Feltételezi, hogy a világról való tapasztalatunk előfeltevésekkel terhelt, s a tudatunk által jön létre. A fenomenológiai filozófia célja feltárni azokat a szubjektív előfeltevételeket, melyeken minden észlelés alapul.²⁹ Az észlelés folyamata azonban nem egy elszigetelt esemény, hanem összetett értelmezési folyamat eredménye. A fenomenológia számára nem a tárgyakká létezése fontos, hanem az észlelő (tipizáló, osztályozó)

²⁹ Különbséget tesz az észlelő alany és annak a tárgyakra vonatkozó észleletei, továbbá az észlelt tárgy között. Az alany és az általa létrehozott tudati mező elkülönítését a fenomenológia a külvilágról való tudás, és e külvilágra vonatkozó ítéletek érvényességének vizsgálatáról való lemondással „oldja meg”. Azaz a fenomenológia a jelenségre mint fenoménre koncentrálna, amely az észlelő számára megjelenik.

tudati tevékenysége és az általa létrehozott fogalmi konstrukció. A szociológia számára a fenomenológia Alfred Schütz közvetítésével vált elérhetővé.³⁰ Schütz alaptézise, hogy a szociológiának azokat a fogalmakat vagy tipizálásokat kell feltárnia, melyek által a cselekvők interszubjektív módon mindennapi tevékenységeiket és a közös tudás létrehozását megszervezik. Bár Schütz elmélete elsősorban a mindennapi tudás vizsgálatára irányul, röviden kitér a tudományos tudás vizsgálatának kérdésére. A tudós helyzetét (is) az idegen helyzetéhez hasonlítja, aki kénytelen a számára ismeretlen közösség kulturális mintáit, hagyományait megismerni, felismerve, hogy saját korábbi kulturális mintái csupán korlátozott módon működhetnek. Az idegen metaforája Schütz írásában, melyre a bevándorló példáját hozza, elsősorban a mindennapi élet elemzését szolgálja, amikor a bevált értelmezési helyzetek, tudás, gyakorlatok nem adnak elegendő kapaszkodót a helyzet értelmezésére (Schütz 1984), amikor megmutatkozik, hogy a mindennapi életre vonatkozó tudásunk számtalan esetben inkoherens, nem tiszta, azaz nem vagyunk tudatában a minket körülvevő világ működésének részleteivel, illetve ellentmondásos viszonyaival. Elmélete több ponton kapcsolódik saját élettörténetéhez (Felkai 2006, Havrancsik 2021), Schütz maga két alkalommal kényszerült idegenként új országot, majd hazát választani.

Schütz különbséget tesz a természet- és társadalomtudományi gondolkodás között, mert míg a természettudós maga dönt a vizsgálat tárgyáról, addig a társadalomtudóst az adott társadalom relevancia- és jelentésszerkezete orientálja. Vagyis Schütz úgy véli, hogy míg a természettudós esetében a tudomány és a társadalom egymástól elkülöníthető, addig a társadalomtudományok esetében ez a szétválasztás nem megoldható. Napjainkra már számos tanulmány született arról, hogy a társadalmi hatások a természettudományok esetében is szerves részei a tudomány működésének. Esetünkben azonban lényegesebb, hogy szem előtt tartsuk azt a megállapítást, hogy a szociológia örökségét tanulmányozva nem hagyhatjuk figyelmen kívül az adott korszak relevancia- és jelentésszerkezetét, illetve annak időbeli változását sem, ahogyan az egymástól eltérő megismerési kultúrák (Knorr-Cetina 1999) vagy a különböző tudományos gyakorlatok tudástermelésben játszott szerepét sem (Weber 1998b, Collins 1998).³¹

³⁰ Schütz a husserli hagyomány mellett Weber kritikai elemzéséből indult ki. Schütz szerint ugyanis Weber nem teszi fel azt a kérdést, hogy egy cselekvő szándéka hogyan jön létre, hogyan próbálja azonosítani az egyedülálló és az alapvető kapcsolatokat önmaga és mások között. Ezek a kérdések azt a paradoxont foglalják magukba, mely szerint a cselekvő nem képes interakciói során mások és önmaga cselekvéseit megérteni, de ezzel együtt mégis képes a racionális cselekvésre. Az ellentmondás feloldása: a racionális cselekvés úgy lehetséges, hogy mindennapjainkban olyan normákat követünk, melyek a cselekvők számára többnyire magától értetődők. Schütz tudásszociológiájáról és annak kontextuális elemzéséről lásd bővebben Havrancsik 2016, 2017, 2021.

³¹ A változásról lásd a 7. fejezet.

A tudásszociológia az 1960-as években Peter Berger és Thomas Luckmann közös *A valóság társadalmi felépítése* című munkája nyomán született újjá. Bár Berger és Luckmann érdeklődése is elsősorban a mindennapi, a társadalomban létező tudásra vonatkozott, azáltal, hogy az interszubjektivitás és a valóság társadalmi konstrukcióját hangsúlyozták, megteremtették a későbbi tudományvizsgálatok egyik lényeges szociológiai aspektusát, a tudomány (és a tudományos tevékenység) társadalmi konstrukcióként való tárgyalását. A tudásszociológia az 1960-as évek után jelentős változáson és a vizsgálat alá vont tematikák nagyfokú expanzióján esett át, mely változás nagymértékben hozzájárult a tudomány, illetve a tudományos tudás szociológiai vizsgálatának fellendüléséhez is.

A tudomány kérdése a szociológiai művekben

A tudománysszociológia viszonylag későn, csak a 20. század második felében intézményesült. Az irányzat megalakulása az Amerikai Szociológiai Társaságban 1978-ban létrehozott tudománysszociológiai szekcióhoz, valamint az 1971-ben alapított *Science Studies*, majd 1975-ben *Social Studies of Science* néven megjelenő specializálódott folyóiratokhoz köthető. Ugyanakkor, ahogyan a tudás szociológiai elemzésében, úgy a tudománnyal kapcsolatban is születtek már a szociológia kialakulásakor jelentős munkák, melyek alapvetően határozták meg a későbbi vizsgálódások lehetséges irányait is. Az egyik ilyen munka Max Weber 1917-es müncheni *A tudomány mint hivatás* című előadása volt, melynek kiinduló kérdése: hogyan alakul annak a fiatal diplomásnak a pályája, aki tudósi pályára lép. Weber a tudósi hivatás elemzése során – közgazdászként (!) – elsőként annak külső kereteit járja körül az amerikai és a német egyetemi rendszer összehasonlítása nyomán, melyben az amerikai szisztémát látja egyre dominánssabbnak,³² és melyet egy kapitalista, bürokratikus üzem működéséhez hasonlít, ahol a termelőeszköz és a munkás szétválik (Weber 1998b: 129), a munkafolyamatok pedig nagymértékben specializálódnak. A külső hatásokkal kapcsolatban az egyetemi kinevezések esetleges tökéletlenségeit vagy a tudomány működésében felfedezhető problémákat hozta fel példaként, amelyekért nem az egyes személyek, hanem bizonyos intézményi törvényszerűségek tehetők felelőssé. Weber nem csupán azt állította, hogy a tudomány intézményként működik, hanem azt is, hogy a különböző társadalmi intézmények működési sajátosságai, törvényszerűségei hatással lehetnek a tudomány mint intézmény működésére. A külső keretek Weber szerint döntően meghatározzák a belső elhivatottságot,

³² A közel 100 évvel később készült tanulmány is az amerikai kutatási modell egyre erősödő dominanciájáról számol be (Collins 1998).

az uralkodó szellemiséget és a tudományos gyakorlatot, melyre előadásában jóval nagyobb fókusz kerül. Lényeges, hogy Weber az életművében kulcsszerepet játszó *hívás* fogalmán keresztül a tudósi hivatást és ezáltal a tudomány kérdését beemelte munkássága tágabb kontextusába, elválaszthatatlannak tekintve a racionalizáció kultúrtörténeti vizsgálatától. „A tudományos haladás csak töredéke, éspedig a legfontosabb töredéke annak az intellektualizálódási folyamatnak, amelynek évezredek óta részesei vagyunk, s amellyel szemben ma oly rendkívül negatív módon szoktak állást foglalni.” (Weber 1998b: 137) Érdemes tehát a tudomány tanulmányozásánál és megítélésénél annak tágabb kulturális, történeti és társadalmi kereteit is figyelembe venni.

A tudomány belső feltételei szorosan kapcsolódnak ahhoz, amit Weber a reformáció életvitelre gyakorolt hatásaként lényegesnek tekintett azzal, hogy „a világi hivatást erkölcsileg értékelte” (Némedi 2005a: 213), szerinte ugyanis a tudományt aszketikus módon szenvedéllyel, teljes elhivatottsággal kell művelni. A fokozódó intellektualizálódás és racionalizálódás Weber szerint „nem a saját életfeltételek gyarapodó általános ismeretét jelenti, hanem valami más: azt a tudást vagy hitet, hogy amikor csak akarnánk, mindezt megtudhatnánk, hogy tehát itt elvileg nem játszanak közre titokzatos, kiszámíthatatlan hatalmak, hanem ellenkezőleg, számíttással elvileg minden dolgot uralhatunk. Ez viszont a világ varázstalanítását jelenti” (Weber 1998b: 138, kiemelés az eredetiben). A weberi megközelítés különválasztja a tudomány külső intézményi és belső tartalmi működését. A szervezeti felépítés hatással lehet a tudomány művelésére, de nincs hatással a tudomány tartalmára. Ezt talán legszembélyesebben Weber objektivitásról szóló tanulmánya fogalmazza meg (Weber 1998a). Ebben fejti ki Weber a társadalomtudományos megismerés objektivitásának alapfeltételeit a tényállítások és értéklételek közötti áthidalhatatlan szakadéokra vonatkozóan, illetve az értékek szerepét megnevezve a tudományos vizsgálódás során. Az értékek Weber szerint nem zárhatók ki a tudományból, hiszen például befolyásolják a tudósok érdeklődését, témaválasztását, azt, hogy mit tartanak kutatásra érdemes kérdésnek, ugyanakkor ezek nem befolyásolhatják a tények értelmezését (Weber 1998a).

A szociológiatörténet szempontjából mindenképpen megszívlelendő perspektíva lehet egy adott tudományterület intézményi kereteinek, azon belül a tudósok lehetséges mozgásterének feltérképezése, ami esetenként választ adhat arra a kérdésre is, hogy bizonyos elméletalkotók milyen tudományterület képviselőiként definiálják magukat, vagy milyen diszciplináris hatásokkal találkozhatnak. Ez személy szerint Weber esetében is érdekes kérdés lehet, aki épp a fent idézett művében magára közgazdászként hivatkozott, ugyanakkor bevezette a szociológiába a közgazdasági szemléletet tükröző ideáltípus fogalmát, megteremtve a modellalkotás elméleti hagyományát. Másrészt az is lényeges szempont

lehet a szociológiatörténet számára, hogy a tudományt egy tágabb intellektuális folyamat részeként (Weber 1998b: 137) érdemes szemlélni.

A társadalmi folyamatok tudományra gyakorolt hatása az 1930-as évek végén elsősorban a tudomány autonómiájának problematikájaként került fókuszba. A harmincas évek első harmadára a tudományos közösség tagjai egyre inkább a tudomány és a társadalom (gazdaság, politika) összefonódását érzékelték. Egyfelől a gazdasági és katonai területen jelentősen nőtt a tudományos eredmények szerepe, ezzel párhuzamosan a kormányok a korábbinál jóval nagyobb mértékben investáltak és egyben avatkoztak be a tudományos kutatásokba, másfelől számos tudományterület, kutatás erőforrás-szükséglete is lényegesen megnőtt, ami komolyabb központi finanszírozást tett szükségessé. A beavatkozás olyan szélsőséges esetei is megjelentek, mint a náci Németországban vagy a sztálini Szovjetunióban a politikai rendszer által üldözött vagy negligált tudósok tudományos tevékenységének ellehetetlenítése, munkáinak megsemmisítése, de nyilvánvaló hatalmas befektetés történt az amerikai kormány részéről is az atombomba kifejlesztése vagy egyéb harcászati célú kutatások finanszírozása során. Robert K. Merton 1937-es előadásában erre a helyzetre reagált, és a későbbiekben tárgyalt tudománytörténeti munkáitól eltérő módon tulajdonképpen arról beszélt – az akkor még nem létező bourdieu-i terminusra átfordítva –, hogy a politikai mező logikája teljes mértékben átírja, gyarmatosítja a tudományos mező logikáját. „A tudósokat, miként másokat is, arra szólítják fel, hogy minden olyan intézményi normával szakítsanak, mely a politikai hatóságok szerint ellentétben áll az állam normáival. A tudományos ethosz normáit is fel kell áldozni.” (Merton 2002: 624) Ebből adódóan Merton legfontosabb kérdése: hogyan biztosítható a tudomány autonómiája, célkitűzéseinek társadalmi és kulturális háttere. Ezt szerinte egyedül a tudományra jellemző sajátos normarendszer garantálja, amely a tudósok erkölcsi közmegegyezéséből adódik, és az intézményes parancsok négy csoportja alkotja:³³ az univerzalizmus, a kommunizmus, a pártatlanság és a szervezett szkepticizmus. Az *univerzalizmus* elve Merton szerint garan-

³³ Az, hogy a mertonai szemlélet milyen mélyen gyökerezik a tudomány művelőinek körében, főként ha saját, autonómnak vélt területüket érzik veszélyeztetve, jól illusztrálja Pléh Csaba érvelése az *Élet és Irodalom* hasábjain: „A tudomány szabadsága a szó megismerési értelmében, abban az értelemben, hogy a tudománynak nem szabad alárendelődnie politikai hatalmaknak, amikor a világ megismerésére törekszik, közhelyszerű tényezőnek tűnik. Galilei óta evidencia számunkra, hogy a szabad vizsgálódást nem szabad sem politikai, sem ideológiai hatalmaknak korlátozniuk. Szoktunk azzal is érvelni, hogy pontosan e két oldálnak a szétválása, azaz a vizsgálódás szabadsága és politikai, ideológiai és társadalmi hatalom különállása tette oly nagygyá az európai protestáns országokban a tudást, ez az, amivel olyan nehezen próbál majd a XIX. században megküzdeni a katolikus Európa. Elavult, régi, történeti problémának tűnik ez, azonban fontos és releváns tényezővé válik jelenünkben is, ha nem is közvetlenül a politikai hatalom révén, de az intézményesen művelt tudomány finanszírozási keretei és a keretet adó társadalmi és gazdasági hatalom természete miatt.” (Pléh 2005)

tálja, hogy a tudományos igazságigények kizárólag személytelen kritériumoknak vehetők alá, melyek legfontosabbika, hogy egybe kell vágniuk a megfigyeléssel és a korábban megerősített tudással. Azaz a tudományos állítások elfogadása és elvetése nem függhet az előterjesztő személyes és társadalmi tulajdonságaitól, melyek a tudományos állítások szempontjából irrelevánsak (Merton 2002: 637). Ez azt is jelzi, hogy Merton feltételezése szerint a megismerés, az érzékelés passzív, és ezáltal univerzális folyamat, és a tapasztalatokból a következtetések szintén egységes logika útján vonhatók le. Vagyis Merton ebben az írásában nem tér ki a tudás és a tapasztalás társadalmi meghatározottságára vonatkozó, korábban bemutatott szociológiai tradíciókra. Ugyanakkor az univerzalizmus elve Merton egy későbbi, először 1968-ban megjelent írásában már megkérdőjeleződött (Merton 1968, 1973). Az általa Máté-effektusnak elnevezett jelenséggel azt mutatta be, hogy a nagyobb presztízsű, már ismert tudósok nagyobb arányban részesednek a rendelkezésre álló erőforrásokból (1968: 59), és a kevésbé ismert tudósok igazságtalanul mellőzöttebbek lesznek (például cikkeik szűkebb olvasói körhöz jutnak el, vagy kutatásaik kevesebb támogatást kapnak, esetleg őket érintik a leépítések). „Mert akinek van, annak adatik és bővelkedik, akinek nincs, attól az is elvétetik, amije van.” (Merton 1968: 3) Ezekben az esetekben nem érvényesül az univerzalizmus normája, a tudományos eredmény megítélése függ a tudós személyétől. A Máté-effektus hatása diszfunkcionális lehet az egyes egyén – kevésbé ismert tudósok cikkeire kevesebben hivatkoznak, bármennyire is jelentősek azok –, míg funkcionális a rendszer számára, mivel egyszerűsíti az átláthatóságot. Amikor a tudományos publikációk száma megnő (1968: 60), a szelektálást a szerzők státusza könnyítheti meg. A Máté-effektust Merton olyan önmagát erősítő folyamatként ábrázolta, amely jelentősen megnöveli a már elismert kutatók önbizalmát, népszerűségét, lehetőségeit, ugyanakkor a pályájuk elején állók érvényesülését alapvetően nehezíti meg: amíg valaki nem sikeres, addig nehezen kap publikálási lehetőséget, ezért sok esetben a karrierjük elején álló kutatók eredményei hónapokat, sőt éveket várhatnak a megjelenésre. Nem szabad azonban arról sem megfeledkeznünk, hogy egy tudományos eredmény csak akkor válik eredménnyé, ha az a többi tudós számára láthatóvá válik. Nem elég új ötletekkel előállni, új eljárásokat vagy problémákat kidolgozni, hanem mindezt mások felé hatékonyan kell kommunikálni, mert a tudomány nem más, mint a tudás társadalmilag alakított és társadalmilag érvényesített része (Merton 1968: 62).

Az 1930-as években kidolgozott intézményes parancsok második pontja, a *kommunizmus* normája szerint a tudományos eredmények közös örökséget alkotnak. A tudomány közügy, az eredményeket pedig közkinccsé kell tenni. Így a tudományos etika a tudományon belüli tulajdonjogokat a minimálisra csökkenti, mely leginkább az elsőség elismerésére korlátozódik. Ennek egyik szükséges

feltétele a nyilvánosság bevonása, ami azért is elengedhetetlen, mert Merton szerint csak így teljesülhet a tudomány intézményes célja: a tudás határainak tágítása.³⁴ Ez a normatív elvárás maga után vonja azt a szemléletet is, miszerint a tudomány kumulatív, azaz a tudományos eredmények egymásra épülnek és összeadódnak.³⁵ A *pártatlanság* (érdeamentesség) elve szerint a tudósok tevékenysége az eredmények igazolhatóságára és ellenőrizhetőségére épül. A pártatlanság normáját Merton nem a tudósok személyes moráljának megnyilvánulásaként értelmezte, hanem intézményes kényszerként, amely a tudomány működéséből adódik. „A pártatlanság normájának gyakorlati érvényesülését hatékonyan támasztja alá az a tény, hogy a tudósoknak végső soron tudóstársaik előtt kell számot adniuk munkájukról. A szocializált érzület és a hozzáértés diktátumai egybevágunk, és ez a helyzet az intézmény megszilárdulásához vezet” (Merton 2002: 643).³⁶ A negyedik norma, a *szervezett szkepticizmus*, egyszerre jelent módszertani és intézményi parancsot, amely tiltja a dogmák elfogadását, és helyette a tények feltárását, a hiedelmek empirikus és logikai kritériumok szerinti elfogulatlan vizsgálatát tűzi célul (Merton 2002: 636–644). Ha ez az elv maradéktalanul érvényesülne, a tudomány nem szólna másról, mint kísérletek állandó ismétléséről és elméletek folyamatos cáfolatáról és igazolásáról. Másrészt ellentmondani látszik annak a későbbi és nagyon is szociológiai tartott megállapításnak, hogy a tudomány működésének központi eleme a diszciplínák hagyományaira épülő szocializáció, az eredmények, a hallgatólagos készségek és normák elsajátítása, a tekintély szerepe a tudomány működésében és a tudás

³⁴ 1965-ös könyvében Warren O. Hagstrom pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy bár a csalás, az adatok fabrikálása (fabrication of data) vagy a lopás viszonylag ritka a tudományban (Hagstrom 1965: 85–87), számolni kell azzal, hogy a kutatók eredményeik eltitkolásával megsérthetik a szabad kommunikáció normáját. Erre egyrészt azért kerülhet sor, mert félnek a lopástól, másrészt félnek attól, hogy a túl korai közlés veszélyeztetheti tekintélyüket, ha az adataik még nem elég stabilak a publikációhoz. Hagstrom ezen megállapításai pedig nemcsak a pártatlanság elvét kérdőjelezi meg, hanem visszavezetnek a már korábban tárgyalt univerzalizmus és kommunizmus elvéhez is. (Hagstrom munkájának részletes bemutatására a 7. fejezetben kerül sor.)

³⁵ Merton nem foglalkozott azzal a később lényegesnek tartott kérdéssel, hogy hogyan és mikor válik egy tudományos megfigyelésből, hipotézisből elfogadott állítás, mikor beszélhetünk egyáltalán tudományos eredményről. Thomas Kuhn megközelítése nyomán viszont már meghatározó feladat lesz annak a döntési mechanizmusnak és kritériumrendszernek a vizsgálata, amely során egy adat eljuthat a nyilvános státuszig.

³⁶ Bár úgy tűnhet, a pártatlanság elve később újra előtérbe kerül az edinburgh-i iskola erős programja révén, nem erről van szó, és nem hagyható figyelmen kívül a két elv között meglévő alapvető eltérés. A hasonlóság egyrészt a fordítás torzítása, ugyanis magyarul a Merton által használt *disinterestedness* és a David Bloor által használt *impartiality* kifejezést ugyanazzal a szóval jelöljük. Másrészt ennél lényegibb különbség, hogy míg Merton a pártatlanság elvét a tudományra jellemző, belső, intézményesült normaként ábrázolja, aminek alapja, hogy egyedül a tudósok képesek dönteni a tudományos teljesítményekről, addig Bloornál a pártatlanság kritériuma a tudományt vizsgáló szociológusok egyik irányelveként kell, hogy megjelenjen, és kiindulópontja éppen az, hogy a tudományt vizsgáló szociológusnak nem lehet feladata egy állítás értékelése (Bloor 1999: 430).

átadásában. Merton maga állítja, hogy az általa felismert „tisztá tudomány normája” már a képzéssel beivódik a tudósjelöltekbe (Merton 2002: 627). Azaz a tudomány működésének egyik központi eleme a hagyományok átvétele és a kialakult dogmák követése.

Nyilvánvaló, hogy Merton fentebb ismertetett megközelítését nagymértékben meghatározta az adott történeti és tudományos szituáció. Komoly hatást gyakoroltak rá és kortársaira a náciizmusról és a sztálinizmusról napvilágra kerülő hírek, a tudomány és a tudósok autonómiáját sértő intézkedések.³⁷ Merton munkájának célja, a tudomány autonómiájának védelme egy olyan normarendszer felállításával, mely szerinte biztosítja a tudomány „tisztá” működését, a demarkációs határok megvonása volt. Paradox módon a tudományt egyrészt függetleníteni kívánta a társadalmi tényezőktől, másrészt „elvárta”, hogy ugyanaz a társadalom biztosítsa e függetlenséget. Merton úgy gondolta, hogy két különálló intézményrendszerrel van dolgunk (a tudomány intézménye és a többi intézmény) (Merton 2002: 618). Valamiféle ideáltípusról beszélhetünk, mely nem csupán Merton szem előtt lebegett, hanem azt sugallta, hogy a tudomány művelői is ezen normák ismeretében cselekszenek. Épp e normatív tudománykép lesz az, amellyel a tudomány későbbi kutatói, az újszerű tudománymegközelítések képviselői szembelelkesedtek.

Ugyanakkor a klasszikus tudománysszociológia normatív tudományleírása és annak fennmaradása a szociológia hagyományos tudományképe mellett több tényezőre vezethető vissza. Egyrészt olyan társadalmi-történeti tényezőkre, mint a náciizmus és a sztálinizmus tudományt is érintő gyakorlata, valamint a tudomány társadalmi megítélésének 1945 utáni átalakulása, pluralizálódása. Másrészt nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szociológiában erre az időszakra tehető a specializáció, a szakszociológiák elhatárolódása (Mandalios 1996: 390), illetve az a folyamat, amely átalakította „a szociológiai tudás termelésének módját” (Némedi 2005a: 542), amely – ha nem is a kívánt mértékben –, de hasonlított a természettudományok területén elvárt adatkezelési technikákhoz – mind hozzájárult a tudomány pozitívista szemléletének erősödéséhez, amely a szociológiában éppúgy, mint a tudomány más területein a megfigyelésen, tudományos adatgyűjtésen és feldolgozáson alapuló törvényszerűségek megállapí-

³⁷ Egy egészen más történeti helyzetben, de ugyancsak a tudomány tekintélyének, autonómiájának meggyengülését érzékelte Pierre Bourdieu, aki a 2000–2001. évi előadás-sorozatában fejtekte ki tudománysszociológiai álláspontját, aki szerint a tudományos mező sajátos jellegéből adódóan – bár a tudósok egyéni érdekeiket tartják szem előtt – a tudományos tekintély megszerzéséért zajló küzdelem végeredményeként objektív megállapítások jönnek létre (Bourdieu 1975, 2005). (Bourdieu tudományelméletét lásd a 7. fejezetben.)

4. A tudás és a tudomány értelmezései...

tását tűzte ki célul. Merton³⁸ mindkét folyamat aktív szereplője volt. Így tudományszociológiai írásaiban egyszerre pozicionálja saját és a nevéhez köthető tudományszociológia helyzetét is.

Mind Weber, mind Merton elméletében központi elem, hogy különbséget tettek a tudomány belső és külső tényezői között. Az, hogy mit tekintettek éppen külső tényezőknek, maga is kontextusfüggő. Weber ezt elsősorban az egyetemi struktúrával, az intézményrendszerrel azonosította, míg Merton esetében külső hatáson a gazdaság és a politika befolyását értette, amivel szemben a tudományt védeni kell.

³⁸ Merton 1941-ben került át a Columbia Egyetemre, ahol 1947-ben professzornak nevezték ki. Pályája azért is érdekes, mert szerves része volt annak az átalakulásnak, ami a II. világháború utáni szociológia szempontjából meghatározóvá vált. Az átalakulás főszereplői közé tartozott Paul Lazarsfeld, aki Mertonnal egy időben került a Columbiára. Együttműködésük eredményeként jött létre az az új jellegű intézmény, a BASR (Bureau of Applied Social Research), amely megvalósította az egyetemi tanszékhez köthető tudományos képzés és egy félig önálló és elsősorban piaci és állami megrendeléseken alapuló kutatóhely közötti kooperációt. Ez a kutatóhely már az új típusú empirikus szociológiát képviselte, ahol a vizsgálat a modern reprezentatív mintavételen alapult, a kérdések egyre inkább standardizálódtak, a válaszok pedig összemérhetők, rögzíthetők lettek. Kialakult a szociológiai adatok termelésének új módja, amely nagymértékben hasonlított a természettudományok területén elvárt adatkezelési technikákhoz. S ha nem is túl hosszú időre, de úgy tűnhetett, hogy a szociológia visszatért ahhoz a pozitivistá szemlélethez, amely szerint a szociológia feladata a megfigyelésen, tudományos adatgyűjtésen és feldolgozáson alapuló törvényszerűségek megállapítása.

5. A tudománytörténet szociológiai perspektívái az 1960-as évek előtt

Amennyiben azt feltételezzük, hogy a szociológia történetére tudománytörténetként érdemes tekintenünk, hasznos lehet néhány jellemzőt végiggondolni annak alakulásáról, kifejezetten a szociológiához kötődő tudománytörténeti szemléletmódok tekintetében.³⁹

A 19. század a tudománytörténetben is jelentős változást hozott, melynek egyik meghatározó képviselője a szociológia előfutárának és a pozitivizmus atyjának tekintett Auguste Comte volt. Comte elmélete a tudományok egységére, valamint a tudománynak a társadalmi és kulturális élet egyéb területeivel való kölcsönhatására helyezett hangsúlyt. Tudománytörténeti próbálkozása annak ellenére pozitív, hogy mint oly sok más elképzelése, ez is próbálkozás maradt. Azonban a későbbi történészek számára inspiráló volt, hiszen jelentős figyelmet fordított a tudomány történeti fejlődésének leírására. Sőt, Comte nem csupán törekedett a tudományos fejlődés történeti és szociológiai leírására, hanem reflexív módon közelített magához a tudománytörténethez is. Két, a tudománytörténeti szemléletben is szerepet játszó, eltérő tudományfelfogást különböztetett meg: a történetit és a dogmatikust (Comte 1979: 348). A dogmatikus tudomány-szemlélet alapján a „tudományokat függőségük szerint kell sorrendbe állítani, mégpedig úgy, hogy mindegyik a megelőzőn alapuljon, s előkészítse az utána következőt”, amely alapján a tudományt logikai tisztaság jellemzi, vagyis ahistorikus. Comte szerint erre a típusra elsősorban filozófiai és pedagógiai okok miatt van szükség, de a tudomány valódi természetének megértésére önmagában nem alkalmas. A történeti szemlélet a tudományokat „tényleges kialakulásuknak megfelelően” rendezi sorrendbe: a legrégebbitől halad a legújabb felé, s e történeti szemlélet célja éppen az, hogy magának a tudománynak mint egésznek a fejlődésére világítson rá (Comte 1979: 348). A Comte által megragadott kettőség Thomas Kuhn nagy hatást kiváltó, a tudomány-szemléletet alapvetően átalakító

³⁹ Bár a tudománytörténetben is – mint oly sok területen – egészen a görögökig vissza lehetne nyúlni, a történeti leírások és elemzések a tudomány egész menetét végigkísérik, ilyen típusú áttekintésre jelen munkában nem vállalkozunk.

1962-es könyvében is megjelenik, amikor a tankönyvi tudománytörténet ahistorikus jellegét hangsúlyozza, szemben a tudományok valódi történetével, a különböző korok eltérő világértelmezésének problematikájával. Comte úgy vélte, hogy a tudományok osztályozása során mindkét módszert figyelembe kell venni, és ez alapján alakította ki a tudományok osztályozására vonatkozó elképzelését. Szerinte „a különböző tudományokat az általuk vizsgált jelenségek szerint kell rangsorolni, mégpedig e jelenségek csökkenő általánossága és függetlensége, illetve fokozódó bonyolultsága alapján” (1979: 349). A fejlődés alapja, hogy a tudományok az időben egymásra épülnek (a bonyolultabb az egyszerűre), vagyis bár fejlettségük tekintetében különböznek, ezért osztályozhatóak, mégis szorosan összefüggnek. Comte szemléletében jól tükröződik az az intézményi átalakulás, melynek eredményeképpen a 19. század folyamán kialakult a modern egyetemi rendszer, a modern diszciplináris, szaktudományos tagozódás. Habár Comte filozófiája mindenekelőtt a fejlődésre és a pozitív tudomány megteremtésére irányult, az alkímiára, az asztrológiára vagy a kabbalizmusra sem csupán mint hibákra és a fejlődés útjában álló akadályokra tekintett. A „sötét” középkort például mint az emberi nem szükséges fejlődési állapotát szemlélte, és úgy gondolta, hogy mindez csak kellő megértéssel (együttérzéssel) vizsgálható. Comte nem csupán a tudományok egységére, hanem a tudomány és a társadalmi-kulturális élet egyéb területeivel való kölcsönhatásra is hangsúlyt fektetett. Az általa kidolgozott három stádium modellben összekapcsolta a tudományok átfogó rendszerezését az emberiség történetére vonatkozó elképzelésével (Némedi 1999a: 227). Comte szerint a tudománytörténet, a tudományok fejlődése, valamint az emberiség története egyaránt három szakaszra bontható (teológiai – katonai; metafizikai – jogi; pozitív – ipari) (Comte 1979: 359). E párhuzam teremt lehetőséget arra, hogy Comte a társadalom újjászervezésében kulcsszerepet szánjon a tudósoknak és a (pozitív) tudományoknak.

A tudománytörténet intézményesülésének folyamatában lényeges állomás volt az 1903-as római történészkonferencia, ahol a tudománytörténészek külön szekciót alakítottak, így már egy „bevett” szakterület képviselőiként jelenhettek meg. Az intézményesedés másik lényeges részét képezi a szakmai folyóiratok megjelenése, melyek nyilvános teret biztosítanak egy terület képviselőinek a megszólalásra, a szakmai viták lefolytatására. George Sarton⁴⁰ – aki később Robert K. Merton doktori témavezetője lett – nevéhez kapcsolódik az *Isis* (1913) és az *Osiris* (1936) folyóiratok és kiadványsorozatok megalapítása. Sarton gondolkodásmódját erőteljesen befolyásolta Comte pozitivizmusa, elsősorban a prog-

⁴⁰ George Alfred Leon Sarton (1884–1954) belga származású amerikai vegyész és történész. A tudománytörténet mint önálló modern tudományterület megalapítója. Monumentális művének, az *Introduction to the History of Science* [Bevezetés a tudománytörténetbe] kötetei 1927 és 1947 között jelentek meg.

5. A tudománytörténet szociológiai perspektívái...

resszív tudományban való hite. Sarton és tanítványai ennek megfelelően a tudományt kumulatívnak tekintették, s tudománytörténeti munkásságuk során a progresszív tudomány „hőseire” fókuszáltak. Sarton szemléletmódját jól illusztrálja az 1936-ban a Harvardon tartott székfoglaló előadásának pár sora: „[...] nem leszünk képesek arra, hogy megértsük napjaink tudományát (nem azt mondom, hogy használni, hanem megérteni), ha nem sikerül behatolni eredetébe és fejlődésébe. A tudás nem valami holt és statikus, hanem folyékony, élettel teli és mozgékony. A legutolsó eredmények olyanok, mint egy fa új gyümölcsei, a gyümölcsök az azonnali gyakorlati céljainkat szolgálják, de mindezek ellenére maga a fa, ami számít. A filozofikusan gondolkodó tudóst nem annyira a tudomány legfrissebb eredményei érdeklik, mint annak belső tendenciái, az élő, a burjánzó és halhatatlan fa. A ma gyümölcsei nagyon csábítóak, de nem értékesebbek az ő gondolkodásmódja számára, mint a tegnap vagy a holnap gyümölcsei.” (Sartton 1952: 5)

Sartont elsősorban a megismerési folyamatok érdekelték. Szemléletmódja nem lépett ki a hagyományos keretből, szerinte a tudomány sajátos belső logikával rendelkezik, állandóan változik, halhatatlan, s mint egy fa koronája, egyre nagyobb területet karol át. Tudománytörténettel szembeni elvárásai túlmutatnak a felfedezések pusztá rögzítésén. Bár látásmódja társadalmi szempontokat is tartalmazott, kérdései kizárólag a felfedező személyére, nem pedig az együttes társadalmi-kulturális tényezőkre vonatkoztak. A tudománytörténet Sarton számára az egyes felfedezésekből felépülő monumentális építmény volt. A felfedezésekre és a felfedezők személyére helyezett hangsúlyt, s bár a tudomány történetiségét emelte ki, a tudományos eredményeket, tényeket objektív igazságokként kezelte, melyet felfedeznek (és nem konstruálnak, ahogyan az például a kortárs Ludwik Fleck elméletében megjelenik) a tudósok.

A modern amerikai szociológiában és a tudománysszociológia megalapozásában is meghatározó jelentőségű Robert K. Merton munkássága, akinek tudományos karrierje 1931-ben a Harvard Egyetemen kezdődött,⁴¹ ahol elnyerve az egyetem ösztöndíját, Pitirim A. Sorokin⁴² asszisztense lett, és társszerzőként dolgozott mestere monumentális műve, a *Social and Cultural Dynamics* egyik fejezetén. Feladata a technikai és tudományos felfedezések átfogó, számszerűsített feltérképezése volt az ókortól egészen a 20. századig (25 évenkénti összesített

⁴¹ Merton Sorokinnal az Amerikai Szociológiai Társaságban való megismerkedésük után alakított ki szoros kapcsolatot, s ő buzdította arra, hogy jelentkezzen a Harvard Egyetemre.

⁴² Sorokin (1889–1968), aki korán politikai aktivitást mutatott, 1918-ban doktorált a szentpétervári egyetemen, majd 1922-ben emigrált. 1924-től kapott állást a University of Minnesotán, ahol elsősorban a társadalmi mobilitással és társadalomelméleti problémákkal foglalkozott. 1927-ben jelent meg *Social Mobility* című munkája. 1930-ban meghívták a Harvard újonnan alapított szociológiai tanszékére, melynek vezetője lett. 1937-ben publikálta a *Social and Cultural Dynamics* című többkötetes történetfilozófiai munkáját.

adatokat készített a felfedezésekről és a találmányokról). De nem csak Sorokin befolyásolta a fiatal kutató munkásságát. Merton Sarton irányításával készítette el és védte meg 1936-ban úttörő munkának tekinthető doktori disszertációját, mely 1938-ban *Science, Technology and Society in Seventeenth-century England* (1970) címmel jelent meg. A tudománytörténeti fejezetben Merton ezen írása kerül összefoglalásra, mely jól mutatja a szociológia és a tudománytörténet határán kibontakozó 1930-as évek irányzatát.

Merton doktori témaválasztásában nem az 1930-as években népszerű szociológiai kutatási irányzatokat követte. Az amerikai szociológusok elsősorban a városi élet, a család, a közösség, az etnikumok, a szegények, a bűnözés és általában az ember problémáira koncentráltak, arra, hogy ezek miként jelennek meg és erősödnek fel a nyugati társadalmakban. Mint azt kissé ironikusan megjegyzi könyve 1970-es kiadásának előszavában, „monográfiák tucatjai foglalkoztak a fiatalkorú bűnözéssel, a hobóval, a professzionális tolvajjal és koldussal, de egy sem foglalkozott a professzionális tudóssal” (Merton 1978: vii). Merton értekezése a 17. században kialakuló új tudományosság létrejöttének társadalmi, elsősorban a vallásban gyökerező kötődéseit vizsgálta Anglia esetében. Célja olyan szociológiai munka elkészítése volt, mely a korai tudósok motivációiban a gazdasági-, katonai hatások, az érdekek és vallási meggyőződések – a protestantizmus – együttes kapcsolatát elemzi. Hipotézise szerint a protestáns etika, a puritánizmus vallási előírásai, tantételei és a mindennapi életre gyakorolt hatása is elősegítette a tudomány iránti érdeklődés növekedését. Ez a feltételezés nagyon hasonlít Webernek a protestáns vallás kapitalizmus kialakulásában játszott szerepének értelmezéséhez.⁴³ Merton szerint ugyanis a vallás hozzájárult ahhoz, hogy az emberek a tudománnyal foglalkozzanak egyrészt azért, mert „a puritanizmus egyszerűen csak a kor alapvető értékeinek adott hangot” – minthogy a racionalizálódás folyamatának része volt –, másrészt viszont a tudomány is olyan hivatás volt, melyben való sikeresség biztosíthatta annak művelőjét az üdvözülés tekintetében (Merton 2002: 661). Vagyis az egyének tapasztalati úton megbizonyosodhattak saját sorsuk felől. Ezért írhatja Merton, hogy a racionalizmus és az empirizmus érdekes összefonódása az, ami elősegíthette az új tapasztalati eljáráson alapuló tudomány kialakulását. Ennek pedig az a hit volt az alapja – mondja Merton –, hogy a körülöttünk lévő világban rend uralkodik, s ez a rend tapasztalati úton megismerhető.⁴⁴ Ezeknek az alapelveknek a megállapításán túl

⁴³ Bár úgy tűnhet, abból a weberi elméletből indult ki, hogy a protestáns aszkézis és a gazdaság racionalizálódása között szoros kapcsolat állapítható meg, Merton maga cáfolta ezt (Merton 1978: xvii).

⁴⁴ Alapfelvetése, hogy „a puritán erkölcs – melyet az aszketikus protestantizmusra általában jellemző értékválasztások ideáltípusos megtestesítőjének tekinthetünk – szerepet játszott a XVII. századi angolok érdeklődésének meghatározott irányulásában, aminek következtében a tudomány fokozott művelésének egyik igen fontos eleme lett. A kor mélyen gyökerező vallásos érdeklődéséből szerve-

azonban nem megy tovább, és nem követte a weberi utat, a vallási hittételek részletesebb elemzésétől eltekintett.

Az 1938-as munkájában Hessen már idézett előadására hivatkozva, a vallás szerepe mellett párhuzamot vont a tudomány, a tudományos gyakorlat és a kapitalizmus, annak gazdasági-technikai tényezői között, melyek tudományra gyakorolt hatását is elemezte. Úgy vélte, bár nem lehet közvetlen kapcsolatot feltételezni a gazdasági vagy hadászati érdekek és a tudományos eredmények vagy a technológiai újítások és a tudományos felfedezések között, a kettő indirekt módon kapcsolódik egymáshoz. Nem állította, hogy kizárólag a gazdasági-hadászati igények határozták meg a tudományos érdeklődés irányát. Történeti adatok segítségével mutatta ki, hogy a brit elitből egyre többen áldozták magukat a tudománynak, még akkor is, ha munkájuk nagy részének nem volt gyakorlati haszna. Más motiválta őket. Merton szerint minden korban megjelölhetők azok a területek, amelyeket az adott korszak kiemel, így például a középkorban a vallás és a teológia, a reneszánszban az etika vagy a művészet kapott nagyobb hangsúlyt. Azt pedig, hogy mely korszakban mely terület kerül a középpontba, – Merton álláspontja alapján – a társadalmi faktorok határozzák meg. A 17. században a kulturális értékek domináns megtestesítőjeként a vallást, pontosabban a puritanizmust emelte ki. Hipotézise szerint a protestáns etika, a puritanizmus vallási előírásai, tantételei, mindenekelőtt a mindennapi életre gyakorolt hatása segítette elő a tudomány iránti érdeklődés növekedését a korabeli Angliában.

Merton tudománytörténeti írásai jó példák lehetnek arra, milyen hatást gyakorolhat a tudomány művelőinek tevékenységére az adott korszak különböző (társadalmi, politikai, hadászati, technikai, vallási, kereskedelmi stb.) szféráinak egymáshoz való viszonya, illetve az egyes területeken zajló változások. Ugyanakkor arra is intő példa, hogy ezeket ne tartsuk kizárólagosnak, hiszen a tudósok motivációi is sok tényezőből (személyes kapcsolatok, érdeklődés, elérhető forrá-

sen következett a természet rendszeres, ésszerű és empirikus alapokon nyugvó vizsgálatának szükségége, hogy Isten keze művét annak megismerése által jobban dicsőíthessük, s e korrupt világot megrendszabályozhassuk" (Merton 2002: 657–658, kiemelés az eredetiben). A protestantizmussal kapcsolatban elsősorban az utilitarizmust és a predesztináció hatását emelte ki (Merton 1978: 60–63). Szerinte „a protestáns etika nyomán kialakult kulturális attitűdök kedveztek a tudományoknak" (Merton 2002: 665), mert olyan világgépet alakított ki, amely szerint a természet tanulmányozása megalkotójának dicsőítését jelenti, ahol e természet saját belső biztossággal bír, és ennek megfelelően e rend kutatható és megfelelő kérdések alapján megismerhető. Ez a világgép tulajdonképpen a modern tudomány, a racionalizmus és az empirizmus alapja. „A puritanizmus egyszerűen csak a kor alapvető értékeinek adott hangot" – minthogy a racionalizálódás folyamatának része volt, másrészt viszont a tudomány is olyan hivatássá vált, amelyben a siker biztosíthatta művelőjének üdvözülését (Merton 2002: 661). Merton szerint ebben az időszakban egy szisztematikus és metodológiai mentalitás vagy racionalizmus kialakulása figyelhető meg, ahol a szorgalom a természet empirikus és egyéni tanulmányozásában olyan, mint Isten nagyságának leleplezése, a jövőbeli üdvözülésük jeleként értelmezett sikerek a gyakorlati életben (Merton 1978: 85).

sok, pozíciók) rajzolódnak ki. Az is lényeges lehet, hogy ezen tudománytörténeti munkáiban kizárólag az egyénekre fókuszált, és annak ellenére, hogy 1937-es előadásában a tudományos közösség sajátos ethosáról írt, nem vizsgálta a tudományos közösségek működését. A korai tudománytörténeti hagyományokat követve, a vallás szerepének tanulmányozásakor csupán a kimagasló tudományos eredményeket elért személyek valláshoz fűződő viszonyát vizsgálta. A tudományos közösség jelentőségéről a tudománytörténet diszciplináris kereteitől jóval távolabbi területről indult Ludwik Fleck munkáiban találkozhatunk először a legkidolgozottabb formában.

Ludwik Fleck: a közösség ereje

Fleck tudománytörténeti, tudományfilozófiai írásaiban megelőzte korát. Az elsők között szakított a korábbi tradicionális, pozitivista tudományképpel, és foglalkozott a tudományos közösségek szerepével, az eredmények történetével, azok társadalmi és történeti kontextusával. Mivel Fleck nem része a szociológia kánonnak, de életpályája minden bizonnyal jelentős mértékben befolyásolta tudománytörténeti tevékenységét – mely kapcsolat részletes elemzésére itt nem térünk ki –,⁴⁵ röviden érdemes ismertetni tudományos pályáját.

Fleck 1896-ban született Lvovban, 26 évesen szerzett orvosi diplomát, majd a tifusz-, később pedig a bakteriológiai kutatásra specializálódott. A tudományfilozófiai problémákra nyitott kutató 1927-ben, a Bécsi Kör virágkorában egy évet töltött Bécsben, mely bizonyára hatással volt gondolkodására. 1928-tól 1935-ig a Lvovi bakteriológiai intézet laboratóriumában dolgozott, ahonnan zsidó származása miatt elküldték, így 1939-ig magánlaboratóriumban végzett vizsgálatokat.⁴⁶ Fő kutatási területei a szifilisz diagnosztizálásában használt Wassermann-eljárás, valamint a tifusz elleni vakcina tesztelése voltak. Bizonyára nem tekinthető véletlennek, hogy kutatóorvosi pálya nyomán jutott el egy újszerű tudományfelfogáshoz. Fleck abban látta az orvostudomány különlegességét, hogy tárgya eltér a többi tudományos megismeréstől, mert nem a normál és tipikus jelenségeket tanulmányozza, hanem a különös, az abnormális, a nem tipikus érdekli. Szerinte az orvosi gondolkodás alaplogikája, hogy miként lehet törvényszerűségeket megállapítani szabálytalan jelenségek alapján. „Az orvosok általában a tipikust keresik azok között a jelenségek között, amelyek először atipikusnak tűnnek. [...] Az orvosi gondolkodás által létrehozott ideális, elképzelt típusok, amelyek bár az

⁴⁵ Fleck gondolkodást befolyásoló tudományos környezetről, a flecki gondolkodásközösségről lásd Szabari 2008: 470–471.

⁴⁶ 1942-ben német fogságba került. A II. világháború után Izraelben telepedett le, 1961. június 5-én hunyt el.

5. A tudománytörténet szociológiai perspektívái...

egyéni és a különböző morbid jelenségek között csoportosulnak, sohasem felelnek meg teljes mértékben azoknak, egyrésztől, mert speciális és távolba nyúló absztrakciók, és a megfigyelt dolgokat részben elvetik, másrészt, mert a hipotézis különös konstrukciói, azaz nem megfigyelt kapcsolatok találgatása.” (Fleck 1986: 39–40) Nyilván az orvostudomány gyakorlata, mely nem tekinthető tisztán egzakt tudománynak, nagymértékben segítette Flecket, hogy a tudományos közösség, a tekintély vagy a gyakorlati tudás átadása szerepének jelentőségét felmérje a tudomány működésében.

Fleck szakított azzal a filozófiai hagyománnyal, mely szerint a megismerés individualista folyamat, s mind a térbeli, mind az időbeli körülmények kiiktathatók lennének. Elméletének középpontjában az úgynevezett gondolatközösségek állnak. A gondolatközösségekről úgy vélekedett, hogy „vannak emberek, akik képesek egymással kommunikálni, azaz vannak, akik hasonló módon gondolkodnak, hogy úgy mondjam azonos gondolatcsoporthoz tartoznak, és vannak emberek, akik teljességgel képtelenek megérteni egymást, és egymással kommunikálni, mintha különböző gondolatcsoporthoz (gondolatközösséghez) tartoznának. A természettudós, filozófus, teológus vagy kabalista a saját közössége határain belül képes másokkal tökéletesen kommunikálni, de már a fizikus és a filozófusok közötti kommunikáció nehézkes, a fizikus és a teológus között nagyon bonyolult, a fizikus és a kabalista vagy a miszticista között pedig szinte lehetetlen. A társalgás tárgya nem játszik meghatározó szerepet, mert egy nyilvánvalóan azonos tárgyról, például egy bizonyos betegségről vagy égi jelenségről egy fizikus meg fog érteni egy biológust, de képtelen lesz arra, hogy megértesse magát egy teológussal vagy egy gnosztikussal. Ők elbeszélnek egymás mellett: különböző gondolatközösségekhez tartoznak, más gondolatstílusuk van.” (Fleck [1936] 1986: 81–82) Vagyis a közösségekhez kapcsolódóan a kommunikáció belső és külső csoportjait különböztette meg, ahol a belső kommunikáció az adott közösség gondolkodási stílusára épül, folyamatosan erősíti, ezáltal stabilizálja azt. Ellentétben a külső kommunikációval, amire csupán akkor van mód, ha bizonyos elemekben megegyeznek. Ugyanakkor a külső csoportokkal történő kommunikáció azáltal, hogy más, de nem túl távoli területekről (mint pl. a fizika és biológia) közvetít hatásokat, hozzájárulhat a gondolkodási stílusok változásához, amennyiben létezik a gondolatközösségek valamiféle közös összetevője, akár közös gondolati elemek, akár egyének, akik egyszerre különböző gondolatközösséghez is tartoznak. Fleck szerint tehát nem elegendő, hogy eltérő tudományos közösségek tevékenységének azonos a tárgya (problémája), a különböző gondolatközösségek összekapcsolása lehetetlen lesz, mert tudásuk nagymértékben eltér. Az azonos gondolatközösségek azonos tanulás, szocializáció eredményei, mely során a tudósjelöltek megtanulják az adott tudományos közösség hagyományát, értékeit, egy adott tudományos kultúra egészét. „A gondolati

stílus az adott egyén elméleti és gyakorlati képzésének az eredménye. Mivel tanártól tanítványra száll át, a gondolati stílus egy tradicionális érték, mely speciális történelmi fejlődésnek és speciális szociológiai törvényeknek van alávetve.” (Fleck [1935] 1986: 66) Fleck arról is szólt, hogy a tudomány területén nem beszélhetünk közvetlen megfigyelésről, mert nem vonatkoztathatunk el a megfigyelés tárgyának kiválasztásától, azaz a megoldandó probléma és a szóba jöhető megoldásoktól való függéstől. Sohasem szakadhatunk el a múlttól, ami megjelenik a problémaválasztásban, a tankönyvekben, a nyelvben, a mindennapi életben és az intézményekben. „A fogalmak nem spontán módon jönnek létre, hanem az »ősök« által determináltak.” (Fleck 1979: 20) A gondolkozási stílust úgy definiálja, mint az irányított észlelésre való készséget, s az így felfogott észleletek annak megfelelő mentális és objektív asszociációját (Fleck 1979: 99).

Legismertebb művében, az 1936-os *A tudományos tények eredete és fejlődéstörténete* című monográfiájában a szifilisz fogalmát vizsgálta különböző történeti kontextusokban, mely során bemutatta, hogy a szifilisz hogyan értelmeztek a 15. századtól kezdve a különböző korszakokban. Szerinte a szifilisz nem definiálható csupán a *Spirochaeta pallida* baktérium okozta kórral, ellenkezőleg, ezt a mikroorganizmust kell úgy megjeleníteni, mint ami kapcsolatban áll a szifilisszel. A 15. században például az uralkodó magyarázó elv egyrészt az asztrológia, másrészt a vallás volt. Fleck szerint így alakulhatott ki az évszázadokig tartó szemlélet, hogy a szifilisz legfontosabb oka egy meghatározott asztrológiai konstellációban, nevezetesen a Szaturnusz és a Jupiter együttállásában (a Skorpió és a Mars házának csillagképe alatt) kell keresni. (Általánosan elfogadott volt ugyanis, hogy a Skorpió szabályozza a nemi szerveket.) A 15. században az asztrológia volt az uralkodó tudomány, a vallás pedig a transzcendentális lelkiállapotot alakította. Ezek együtt termelték azt a szociálpszichológiai uralkodó attitűdöt, mely évszázadokon keresztül meghatározta e betegség megítélését. Ez a kezdetleges elképzelés azonban beépült a szifilisz későbbi elméletébe is, s nemcsak abba, amit ma szifilisznek nevezünk, hanem más nemi betegségek megítélésébe is, amelyek nagymértékben különböznek a szifilistől. „Ezek a szociálpszichológiai és történelmi alapok olyan erősnek bizonyultak, hogy négy évszázadig tartott, amíg a tudományos eredmények elég erősek nem lettek, hogy létrehozzák a végleges megkülönböztetéseket a különböző betegségek között.” (Fleck 1979: 3) Fleck azonban a társadalmi hatást nem valamiféle külső „beszűremkedés”-ként értelmezte, nem választotta szét a tudományt a társadalom egyéb vélekedésszereitől, illetve a tudomány külső és belső oldalát, valamint a tudományt művelő passzív megfigyelő helyett e tevékenység kollektív jellegét hangsúlyozta.

Fleck „újítása” elődeivel szemben, hogy nem általában a tudomány kérdését járta körül, s nem kizárólag az észlelés tudományban betöltött szerepére világí-

5. A tudománytörténet szociológiai perspektívái...

tott rá, hanem magára a tudományos tevékenység folyamatára fókuszált, azt boncolgatta, hogyan termelődik a tudás. A tudományos munka közösségi jellegét elemezte, mely nem csupán az új elméletek elfogadását determinálja, hanem azok eredetét is. Kollektivista vagy antiindividualista nézőpontja szerint egy új elmélet sohasem vezethető vissza egy különálló individuumra. Fleck szerint nem számolni a tudás kollektív karakterével olyan, mint megpróbálni megmagyarázni egy futballmeccset csupán a játékosok egyesével végzett passzai és mozgulatai ismertetésével, a szabályok és körülmények figyelembevétele nélkül. Nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a későbbi konstruktivista elméletek előszeretettel hivatkoznak Fleck azon megállapítására, hogy a megismerés – beleértve a természettudományos megismerést is – az ember leginkább szociálisan kondicionált tevékenysége, a tudás pedig a legfőbb társadalmi alkotás (Fleck 1979: 42). A valóságot társadalmi konstrukciónak, társadalmi terméknek tartotta, amely folyamatos változáson megy keresztül. Szerinte a tények nem a tudományos tevékenységtől függetlenül eleve adottak, hanem társadalmilag kondicionáltak, és történelmileg fejlődnek (a gondolatközösségek által közvetítetten) azáltal, hogy a gondolkodási stílusok ráerőszakolják magukat a tudományos megismerésre. Fleck állítása a szó hétköznapi értelmében nem foglalja magában azt, hogy az igazság relatív vagy szubjektív. „Ez mindig vagy majdnem mindig teljesen determinált egy gondolkodási stíluson belül. Senki sohasem mondhatja, hogy ugyanaz a gondolat igaz A-nak és hamis B-nek. Ha A és B ugyanahhoz a gondolatközösséghez tartozik, a gondolat vagy igaz, vagy hamis lesz mindkettőjüknek. De ha különböző gondolatközösségekhez tartoznak, már nem lesz ugyanaz a gondolat! Az igazság nem egy konvenció, hanem inkább (1) egy történeti perspektívában, egy esemény a gondolat történetében, (2) és annak jelenlegi kontextusában, stilizált gondolat kényszer.” (Fleck 1979: 100) Szemléletmódja kizárja a korszakra jellemző tudomány kumulatív fejlődéséről festett képet. Megkérdőjelezte azt a hagyományos szemléletet, mely szerint léteznek olyan tudományos eljárások, melyek képesek kiküszöbölni az emberi észlelés szubjektívizmusát, esendő voltát. Ugyanakkor elutasította az észlelés szubjektív, teljesen egyéni jellegét is, elméletében az észlelés közösségi, a közösség pedig sohasem történelem- és társadalomfeletti.

Fleck munkássága, tudomány szemlélete minden bizonnyal segítheti a szociológiatörténeti munkákat, amennyiben szem előtt tartjuk az egyes fogalmak, gondolatok, gondolatstílusok összemérhetetlenségének problematikáját, a tudományos közösségek szerepét, vagy éppen a tudományos tények történeti jellegének kérdését. Ezek a megfontolások segítő eszközök lehetnek számunkra pl. a szociológiai fogalmak jelentéstörténetének vizsgálatához vagy az eltérő diszciplínák azonos kutatási tárgyú munkáinak elemzéséhez is. Fleck munkái azonban csak jóval később, valójában Thomas Kuhn könyvének megjelenése után

váltottak ki jelentős hatást, melynek oka bizonyára összefüggésben állt Fleck diszciplináris, társadalmi és történeti helyzetével is.

Fleck munkássága kitűnő példa arra, hogy a tudománytörténet önmagában is érdekes és értékes eredményekkel szolgál, és nem csupán támasz a tudomány művelői számára (újszerű megállapításaik alátámasztására), számos esetben pedig kiindulópontja lehet szociológiai vagy filozófiai megközelítéseknek is. S nem csupán kiindulópont. Számos esetben éppen a tudománytörténetben megjelenő újítások és eredmények – például Kuhn munkája – adnak lendületet az egészen új, olykor „forradalmi” változásoknak. A tudományfilozófia, -szociológia vagy -technika a tudománytörténet nélkül gyorsan üressé válna. Az 1950-es és az 1960-as években a tudománytörténet óriási expanzió ment keresztül, ami egybeesett a tudomány fejlődésének progresszív és lineáris növekedési modelljének elhalványulásával. A II. világháború, az atombomba vagy a vietnámi háború hatását gyakran emlegetik olyan momentumként, melyek hozzájárultak a tudomány nagyszerűségének megkérdőjelezéséhez.

Thomas Kuhn: paradigmák története

Thomas Kuhn könyve először 1962-ben jelent meg és forradalmi hatása volt, de nem csak a tudománytörténet, hanem a tudományfilozófia, tudás- és tudomány-szociológia területén is. Azt is mondhatjuk, hogy könyvével lezárult a tudománytörténet-írás reflektálatlan és naiv korszaka, mely elsősorban a felfedezésekre és a felfedezőkre koncentrált, a tudomány történetét egy lineáris, egyenes vonalú fejlődést mutató folyamatként írta le, amely töretlenül vezet a mai tudományos eredmények felé. Kuhn célja nem csupán egy újszerű tudománytörténet, hanem magának a tudomány fogalmának az újragondolása volt, „[...] amelynek forrása magának a kutatói tevékenységnek a története” (Kuhn 2002: 15). Inspirációját ő maga írja le könyve előszavában: tudománytörténeti, fizikatörténeti kurzusra készült, amikor is elolvasta Arisztotelész Fizikáját, és első olvasatra úgy tűnt, hogy teljesen értelmetlen, amit olvasott. Nem fogadta el azonban azt a túl egyszerűnek kinéző magyarázatot, hogy Arisztotelész valószínűleg teljesen tévesen és nem logikusan gondolkodott, hanem beleásta magát az arisztotelészi fizikába, és arra jött rá, hogy Arisztotelész nem volt rossz fizikus, csak másként értelmezte a világ működését, mint ahogyan a későbbi korokban azt elképzelték. Kuhn tehát egy másfajta gondolatstílust, világértelmezést, – az ő kifejezésével – paradigmát ismert meg az arisztotelészi fizika által, melynek hatására egy újfajta tudománytörténeti szemléletet dolgozott ki. Könyve számtalan olyan problémát vetett fel, melyet a korábbi, sokszor hallgatólagos tudományértelmezések nem is érintettek. Például: miként rekonstruálható, hogy ki, mikor, mit fedezett fel; egyáltalán

5. A tudománytörténet szociológiai perspektívái...

hogyan határozható meg egy felfedezés megszületése? Mit kezdünk azokkal az elméletekkel, melyek egy ideig elfogadott hitnek bizonyultak, később azonban megdőlték? Ezeket tévhiteknek, babonáknak kellene tekintenünk, akkor azonban nehéz lenne a tudományt egyenes fejlődési folyamatként ábrázolni, vagyis megkérdőjeleződne a tudomány kumulatív fejlődési útja. További problémaként mérülhet fel, hogy a tudományos elméleteket a mai vagy az akkori kornak megfelelő módon, történeti hűséggel vagy mint kortárs tudományos elképzelést kell vizsgálnunk. Ez pedig felvetheti azt a kérdést, miszerint a tudományos elméletek, hitek, módszerek nem egyetemes, időtlen kritériumoknak felelnek meg, és ami ma tudományos, az holnap megdőlhét.

Szociológiai szempontból még inkább releváns következtetés Kuhn könyvében, hogy „a tudományos kérdések egyetlen helyes megoldása sem adódik közvetlenül magukból a módszertani irányelvekből” (Kuhn 2002: 18). Elmélete ugyanis azt hangsúlyozza: nem biztos, hogy az eltérő módszertani irányelvek abban különböznek, hogy az egyik helyes, a másik nem. A lényeg inkább az, hogy teljesen más világszemlélet uralkodik mögöttük. Másképp képzelik el a körülöttünk lévő világot. Ez pedig arra enged következtetni, hogy „egyedül a megfigyelés és tapasztalat nem döntheti el valamely tudományos meggyőződés milyenségét” (Kuhn 2002: 18). De akkor mi az, ami dönt? Valamilyen „önkéntes” mozzanat – írja Kuhn. Ez elég távol áll a természettudományokkal kapcsolatban egyébként ma is uralkodó pozitivist tudományos szemlélettől, mely szerint az ismereteinknek van egy végső és biztos alapja, ezek pedig az empirikusan megfigyelt tények, melyek függetlenek az őket megfigyelő személyétől. Kuhn szerint tehát a tudományos kutatás a természettudományok esetében is társas, szociális jelenség, mely jellemző alapvető szerepet játszik a tudományos eredmények elfogadásában vagy elvetésében is. Egy tudomány akkor tekinthető paradigmatis tudománynak, amennyiben létezik egy elfogadott modell, egy paradigma, mely meghatározza a tudományterület működését, a vizsgálható problémák körét és azok megoldásának módszerét. Hogyan „működik” egy paradigma, és mitől függ a sikeressége? Akkor tekinthető sikeresnek egy paradigma, ha általa a versenytársainál sikeresebben lehet megoldani néhány *időszerű* problémát (Kuhn 2002: 36), vagy legalább van remény a sikerre.⁴⁷ Siker vagy a siker reménye? „A normál tudomány lényege ennek a reménynek a beteljesítése; ez pedig úgy érhető el, ha mind több olyan tényt ismernek meg, amelyet a paradigma különösen megvilágító erejének mutat, ha e tényeket és a paradigma előrejelzéseit egyre inkább összhangba hozzák egymással, és ha még jobban kifejtik magát a paradigmát.” (Kuhn 2002: 37) Vagyis a paradigmatis vagy normál tuda-

⁴⁷ Kuhnnál a sikeresség leginkább a hatékonysággal és a hasznossággal szinonim, de valójában nem adott pontos definíciót e kifejezésre.

mány Kuhn szerint úgy működik, hogy van egy a paradigma által elfogadott keretrendszer, világértelmezés, melyben a tudományos gyakorlat alapvetően nem új jelenségek vagy új elméletek előidézésére törekszik, hanem e keretrendszer által meghatározott működési módban végez további vizsgálatokat, „mélyfúrásokat”, az elfogadott kérdésekre keres választ, melyekre adott válaszok, az eredmények legalább egy része maradandónak bizonyul. Ugyanakkor ez a paradigma egy korlátozott módot is jelent, ami elősegíti a hatékonyságot, olykor azonban figyelmen kívül hagyja a sémába nem illő jelenségeket. Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a normál tudomány Kuhn-nál olyan kutatást jelöl, amely „határozottan egy vagy több múltbeli tudományos eredményre épül”, amely eredményeket e közösség további tevékenységének alapjaként kezel (Kuhn 2002: 24). A normál tudományban a kutatás három területre bontható: 1. a már meglévő tudás kiterjesztése olyan tényekre, amelyek magyarázata eddig sikertelen volt, 2. a paradigma tesztelésére alkalmas tények összegyűjtése, 3. az elmélet és a tények közötti megfelelések növelése az elmélet kiigazításával, pontos megfogalmazásával (Kuhn 2002: 38–40 vö. Laki 2002).⁴⁸ A normál állapotban lévő tudomány feladata nem az új elméletek felfedezése, hanem az úgynevezett rejtvényfejtés. A normál tudomány egy adott paradigmával rendelkezik, amely leginkább kutatási programnak vagy útmutatónak tekinthető, amely bizonyos szabályokat, normákat nyújt, ugyanakkor rá is kényszeríti azokat a tudósokra. „Akár történetileg, akár a mai laboratóriumi munkát szemügyre véve vizsgáljuk meg közelebbről az efféle tevékenységet, arra való kísérletnek látszik, hogy a természetet a paradigmából adódó, előre kialakított és elég merev keretbe erőszakolják bele.” (2002: 37) Vagyis a Kuhn által megrajzolt normál tudomány egyetlenegy paradigma által vezetett probléma(megoldás), „a tudományos közösség jobbra csak ezeket ismeri el problémaként, s ezek vizsgálatára ösztönzi tagjait” (2002: 49), így normál állapotban a tudomány kumulatív, egyre több anyagot halmoz fel, és ha sikeres, akkor nem törekszik az elméleti újításokra. Sőt, sokan ma is úgy gondolják, hogy tudományról csak abban az esetben beszélhetünk, ha az önálló paradigmával rendelkezik, amely megfelelően irányítja és szabályozza a kutatómunkát (Kuhn 2002: 35).⁴⁹

⁴⁸ A kuhni normál tudománykonceptiót több bírálat érte. A leggyakrabban elhangzó kritika, hogy a normál tudomány elméletéből hiányzik az invenció, a kreativitás, s csupán mechanikus, rutinszerű gondolkodás jellemzi. De Kuhn éppen a normál tudomány konszolidált jellegét tartotta fontosnak, mert szerinte lényegében ebben az állapotban zajlik igazán tudományos tevékenység, amely első sorban a problémamegoldáson, a rejtvényfejtésen alapul. Így Kuhn szerint egy paradigmán belül a fejlődés lehet folyamatos (kontinuus) és felhalmozó (kumulatív) (Laki 2002).

⁴⁹ Kuhn – bár elfogadta a paradigmák összemérhetetlenségét – a paradigmával rendelkező tudományt a tudományos tevékenység magasabb minőségű, érettebb állapotának tekintette, mint az azt megelőző szakaszt (Kuhn 2002: 25).

5. A tudománytörténet szociológiai perspektívái...

A szociológia esetében ezek a viták azonban nem zárultak le, nem hirdettek győztest, ahogyan Kuhn mondja, nincs egy uralkodó paradigma, azaz a szociológia nem paradigmatisztikus tudomány. Ha például valaki a devianciák területét kutatja, akkor evidens módon nyúlhat Durkheim anómiafogalmához, vagy a patológikus és normális megkülönböztetéséhez, illetve Merton anómiaelméletéhez, vagy akár Howard S. Becker kívülállók-koncepciójához, és a sor hosszan folytatható lenne. Egy devianciakutató nem feltétlenül kell, hogy reflektáljon a különböző elméletek közötti különbségekre, inkább kiválasztja a kutatása számára leginkább megfelelőt, és az alapján hozza létre saját fogalmi és elméleti keretét. A szociológiában több, egymással párhuzamos megközelítés, világértelmezés van. Vannak kanonikus szövegek, melyekre hivatkozni lehet, de ezek nem versengő elméletek vagy módszerek abban az értelemben, hogy nem zárnak ki másfajta világértelmezést, sőt, kollégáink gyakran tesznek kísérletet az amúgy esetleg kibékíthetetlen (bár korántsem annyira kibékíthetetlen) elméleti és módszertani megközelítések ötvöztetésére. Lásd például Parsons cselekvési rendszerelméletét, vagy Merton középszintű elméletét, vagy az úgynevezett mezomegközelítéseket, hálózatkutatásokat – a sor valójában végelemláthatatlan. A szociológiában leginkább egy folyamatosan bővülő kánont láthatunk, melyből – mint az étteremben – mindenki megtalálhatja a számára megfelelő hivatkozási, viszonyítási alapot, értelmezési keretet, amennyiben erre szüksége van.

A kérdés azonban az, hogy ha ilyen jól szabályozott a normál tudomány működése, mivel magyarázható az a Kuhn által is kimutatott jelenség, hogy a történelem folyamán különböző paradigmák megdőlnek, helyükbe újak lépnek? Erre a kérdésre Kuhn könyvében kétféle megoldás is kínálkozik, ami lehetőséget ad elmélete egymásnak ellentmondó értelmezéseire is. Egyfelől azt állította, hogy a normál tudomány válságát előidéző anomáliák akkor kezdődnek, amikor „a természet valahogy nem felel meg a paradigma keltette elvárásoknak” (Kuhn 2002: 64). Ez a megállapítás egy olyan tradicionális szemléletet képvisel, amelyben a tudományos állítások igazságáról a természet mondja ki a végső ítéletet. Másfelől viszont hangsúlyozta, hogy történeti megfigyelések alapján nem jelenthetjük ki, hogy egy elmélet cáfolata a „természettel való közvetlen összevetést írja elő” (2002: 86). Kuhn a paradigmaváltást tudatosan a politikai forradalmakhoz hasonlította, és ezzel tovább erősítette elméletének azt az olvasatát, hogy a tudományos elméletek elvetésében vagy elfogadásában jelentős szerepük van bizonyos szociális mozzanatoknak. Utalt arra, hogy „a politika fejlődésében éppúgy, mint a tudomány fejlődésében, a forradalomnak előfeltétele a működési zavar tudatosulása, ami válsághoz vezet” (2002: 101), továbbá Kuhn szerint az, amikor a tudósok az egymással versengő paradigmák között választanak, hasonló ahhoz, amikor a közösség tagjai az egymással versengő politikai intézmények, az együttélés egymással összeegyeztethetetlen módjai között választanak, illetve

ahogyan a politikai forradalmak esetében, úgy a paradigmaváltáskor is a jóváhagyás legmagasabb szintje maga a közösség jóváhagyása lesz (2002: 102).

Amennyiben Kuhn munkájának ezt az olvasatát vesszük hangsúlyosabbnak, akkor nem meglepő, hogy a paradigmaváltás magyarázataként szociális tényezőket tett felelőssé: „amikor igyekszünk megtudni, hogyan is mennek végbe a tudományos forradalmak, nem csak a természet és a logika hatását kell majd megvizsgálnunk, hanem azokat a meggyőző érvelési módszereket is, melyek a tudományos közösséget alkotó, igen speciális csoportokra hatnak” (Kuhn 2002: 102–103). A meggyőzés eszköze és közösségi jellege az a két összetevő, melyet a későbbi szociálkonstruktivisták szerzők alaposabb vizsgálat alá vettek és továbbgondoltak. A paradigmaváltás nem csupán egy új elméleti együttes győzelmét jelenti, hanem „a változással maga a világ is megváltozik” (Kuhn 2002: 119). Kuhn a Gestalt-pszichológia kísérleti eredményeire hivatkozva feltételezte, hogy „magának az érzékelésnek is előfeltétele valami paradigmaféleség.⁵⁰ Hogy mit lát az ember, függ attól is, amit néz, és attól is, hogy korábbi vizuális-fogalmi tapasztalatai minek a meglátására tanították meg” (Kuhn 2002: 121). A tudományos tevékenység folyamatos adatgyűjtést jelent, aminek feltétele a körülöttünk lévő világ adott értelmezése, elméleti rendezettsége. Kuhn semmiképpen sem állította, hogy a tudományos elméletek kizárólag szociális folyamatok eredményeinek tekinthetők, a tudományos eredmények esetében nem zárta ki a természeti jelenségek szerepét sem. Úgy tűnik, érvelése némileg ellentmondó, mert miközben az új felfedezések, az anomáliát erősítő természeti jelenségek észleléséről beszélt, kiemelte, hogy mind az érzékelés, mind az adatok feltárása és értelmezése függ a normál tudomány által elfogadott paradigmától.

Kuhn azonban nem azt állítja, hogy ez az önkényesség valami manipulatív, rossz, direkte torz dolog lenne. Sőt, nem is létezhet tudományos vizsgálódás valamiféle közösség, egy közös keret nélkül, ahol vannak közös elképzelések legalább arról, hogy mit kell kutatni. A közösségek kitüntetett szerepe Kuhnál elsősorban a képzés folyamatában mutatkozik meg: közös elméleti alapok, közös világkép, amely meghatározza a kutatási módokat, problémákat. Szerinte a tudás előállítására az egyének mentális folyamataira épül, mégpedig úgy, hogy mentális folyamataik szorosan kapcsolódnak szociális interakciókhoz, gondolkodási modellekhez, valamint társadalmilag meghatározott fogalmi artikulációkhoz. Azaz a megismerőt nem egyedülálló individuumként, hanem hagyományt ápoló közösség tagjaként definiálta, a tudományt pedig úgy ábrázolta, mint tu-

⁵⁰ Hasonló gondolatokkal találkozhatunk Comte munkájában, amikor a teológiai stádium nélkülözhetetlenségére, illetve az elmélet és gyakorlat különválasztására hívja fel a figyelmet. Comte szerint az elmélet szükségszerűen megelőzi a gyakorlatot, „sosem létezik cselekvés előzetes gondolkodás nélkül” (Comte 1979: 45). Ennek megfelelően a teológiai vagy fiktív stádium, melyben „a megfigyelt tényeket kitalált tényekkel magyarázzák” (Comte 1979: 66) nélkülözhetetlen, mert azáltal teszi lehetővé a tények megfigyelését, hogy elméleti keretet biztosít a megfigyelő számára.

5. A tudománytörténet szociológiai perspektívái...

dósok olyan közösségét, ahol a megoldandó problémák és a megoldások tisztázottak, a tudósok közötti kommunikáció jórészt zavartalan, és a közösséghez tartozók hasonló szakmai ítéletekkel rendelkeznek (Kuhn 2002: 173). Ebből pedig az következett, hogy valamely tudomány – és fontos, hogy Kuhn elsősorban a természettudományokat vizsgálta – alakulásában tudományon kívüli tényezők is közrejátszanak, amelyek elsősorban egy közösséghez kapcsolódnak. „Kuhn a tudományos tudást a közösség olyan tulajdonaként azonosította, amely a kutatási hagyományban ölt testet. [...] A tekintély és a kollektív megegyezés szerinti ítéletek jelentőségét hangsúlyozta a kutatás folyamatában.” (Barnes – Bloor – Henry 2002: 153–154) A szakmai közösséghez tartozás alapja pedig a képzés, amely során a tudósjelöltek a kézikönyvekből és gyakorlatok során – ahol konkrét típusproblémákkal és típusmegoldásokkal találkozhatnak – elsajátítják a tudósközösség által elfogadott egységes szemléletmódot. A tanulás alatt olyan készségekre tesznek szert, amelyek rutinszerűek és indirektek.

Bár nem Kuhn *A tudományos forradalmak szerkezete* című könyve volt az első mű, ami felhívja a figyelmet a tudománytörténet ahistorikus jellegére, a tudományos közösségek tudományban betöltött szerepére, az oktatási rendszer hatására vagy a tudományos tények történetiségére, ugyanakkor ez a munka volt az, amely átütő fordulatot hozott. Kuhn könyvének hatását – Fleck vagy akár Polányi Mihály korabeli reputációjával szemben – segítette egyetemi státusza, az adott időszak korszellemé és a tudománytörténeti, szociológiai mező átalakulása is. Bourdieu szerint Kuhn forradalmi „sikerének” okát abban a politikai és történelmi pillanatban kell keresnünk, amelyben a Columbia Egyetem diákjai profétájuknak kiáltották ki, s az akadémikus tekintéllyel szembeni mozgalom egyik forrásává tették (Bourdieu 2005: 31–32). Minden bizonnyal az 1960-as években alakult ki egy olyan közeg, amely alkalmas volt egy részben szociologizáló tudományszemlélet befogadására. A változást elsősorban a tudományban végbement (a „kis” tudományból a „nagy” tudományba tartó) átalakuláshoz, a felsőfokú oktatásban a kutatók és tanulók számának, valamint a tudományos kutatásokra fordított összegeknek az ugrásszerű megnövekedéséhez kötik (Price 1979; Bucci 2004). Kuhn könyvének sikere azonban aligha magyarázható a tudományok, leginkább a természettudományok területén végbement mennyiségi (de akár minőségi) változásokkal. A megoldást nem a természettudományok területén kell keresnünk, ahol megközelítése még ma is többnyire ellenérzést vált ki. A forradalmi változás inkább a társadalomtudományok területén végbement folyamatok eredményének tekinthető.

Az 1930-as évek végére a tudománymegközelítések két alapvető iránya különböztethető meg (Laki 2006). Az egyik az individualista irány, amelyet a logikai pozitivisták képviseltek, akik szerint a „racionális belátások és elméletek útján kidolgozhatók a tudományos igazolás, magyarázatalkotás és nyelvhasználat ál-

talános és időtlen érvényű módszertani, episztemológiai, logikai, szintaktikai és szemantikai szabályai, melyek biztosítják, hogy minden egyes, e szabályokat betartó kutató tudományos tudást állít elő” (Laki 2006: 172). A másikat pedig az 1930-as évek tudományszociológiai elméletei jelentik, amelyek a tudományra mint kollektív tevékenységen alapuló intézményre tekintettek, és nem (vagy csak közvetett módon) vállalkoztak a tudomány kognitív tartalmával kapcsolatos elemzésekre. Igaz, a szociológia már a 20. század elején élénken érdeklődött bizonyos tudományfilozófiai problémák iránt (ide sorolhatók Max Scheler, Karl Mannheim munkái), akkor azonban a két diszciplína (filozófia és szociológia) közötti térben nem alakult ki olyan próbálkozás, amely a szociális tényezők szerepét a tudományos tudás tartalmával együtt vizsgálta.⁵¹ Ezt részben a diszciplínák közötti viszonytal – „a huszadik századi filozófia számára a pszichológia és a szociológia volt a két kulcsfontosságú, kihívást jelentő diszciplína. Jobban mondva a pszichológiának és a szociológiának sikerült megbirkóznia számos olyan kérdéstípussal, amilyeneket a filozófusok saját területükön belül központi kérdésnek tekintettek” (Kusch 2005: 331, kiemelés az eredetiben), másrészt a történeti helyzettel (Hitler hatalomra kerülésével) magyarázható (Kusch 2005: 358). Kuhn könyvének hatása nagymértékben köthető ahhoz a nyitottsághoz és befogadókészséghez, ami az 1960-as években jellemezte a szociológiát. Napjainkból visszatekintve úgy tűnik, a tudományszociológia „rugalmas”, és keretei oly módon tágíthatók voltak, hogy vizsgálódási körébe beilleszthetők lettek a tudományfilozófia problémái, valamint a tudomány kognitív folyamataira vonatkozó kérdések is.

A II. világháborút követő társadalmi és történelmi átalakulás következtében a szociológia is jelentős változásokon ment keresztül. Ide tartozik például, hogy a szociológia központja áttevődött az Egyesült Államokba. A tudásszociológia szempontjából ez azért lényeges, mert a szociológia amerikai korszakával megvalósult az amerikai elméleti hagyomány – s itt elsősorban a pragmatizmusra gondolok – és az európai tudásszociológia érintkezése, az „amerikai pragmatisták – Peirce, James és Dewey⁵² – munkái bővelkednek a tudásszociológiát ösztönző szempontokban” (Coser 1986: 7). Bár közvetlen hatásukat nehéz kimutatni, az mindenképpen figyelemre méltó, hogy az újszerű tudománykutatáshoz hasonlóan a pragmatisták is elvetették „azt a hagyományos nézetet, mely szerint

⁵¹ „Az már maga is tudásszociológiai tény, hogy ez a filozófia, történelemtudomány és szociológia határán át szabadon közlekedő gondolat csak szaktudományos részterületként intézményesülhetett. S nem véletlenül a legkevésbé bevett, bizonytalan határvonalú vizsgálódási terepen: a szociológiában” – írja Wessely Anna az 1930-as évek tudományszociológiájára vonatkozóan (Wessely 1986: 11–12), amely megállapítás annyiban tekinthető érvényesnek a 20. század második felére is, amennyiben a szociológia bizonytalan és elmosódó határa az 1960-as években is remek kiindulópontot jelentett az újítók számára.

⁵² Charles Sanders Peirce, William James és John Dewey a pragmatizmus meghatározó teoretikusai.

5. A tudománytörténet szociológiai perspektívái...

a gondolkodás objektumát határozottan meg kell különböztetni a gondolkodó szubjektumtól” (Coser 1986: 7). A változás másik fontos jellemzője, hogy az ötvenes évek végére a parsonsi funkcionális szociológiával szemben kialakult szociológiát az irányzatok sokszínűsége (konfliktuselmélet, csereelmélet, szimbolikus interakcionizmus, etnometodológia, kulturális szociológia és kritikai szociológia) mellett a kutatóhelyek számának növekedése is jellemezte (az USA-ban és Európában is jelentős új központok alakultak ki), ami szintén hozzájárult e tudományterület változásához. Az elméletek kibővülése és átalakulása a tudásszociológia klasszikus területét sem hagyta érintetlenül, amely fokozatosan feloldódott a szociológia vagy az ahhoz közel álló társadalomtudományok különböző irányzataiban. Így nem meglepő, hogy az 1960-as évek második felétől a kultúra, a tudomány, a vallás vagy az ideológia területén dolgozó szociológusok komoly erőfeszítést tettek a tudásszociológia újjáélesztésére. Míg a korábbi tudásszociológia arra a ma már redukcionista minősített (Geertz 1993: 152–153) mannheimi alapkérdésre épült, hogy az egyének és a csoportok társadalmi helyzete hogyan formálja tudásukat, a hatvanas évek végén a szociológia határterületein kialakuló irányzatok sokkal inkább arra fókuszáltak, hogyan állítják elő a tudásrendszereinket a társadalmi szervezetek sajátos típusai. Az új tudásszociológia pedig már nem tekintette kiindulópontnak a világ objektív és pártatlan megértésébe vetett hitet. Ugyanakkor a szerteágazó diszciplínák és nézőpontok együttesen távolról sem alkotnak egységes területet.

A 20. század második felétől a tudománytörténet területén is számos munka született, melyek a tudomány társadalmi gyökereit és kontextusát vizsgálták (Mary Hesse, Gerald Holton). Az 1980-as évekre a tudománytörténet mindinkább társadalmibbá, tudománysszociológiává vált, a tudománysszociológia, -történet, technikátörténet közötti határok elmosódtak, új területeket és együttműködések hozva létre. A kooperáció ékes példája a szociológus Steven Shapin és a történész Simon Schaffer közös munkája nyomán megszületett *Leviathan and the Air Pump* című könyv. A könyv az 1980-as években jelent meg, s szemléletmódjában a David Bloor nevéhez köthető erős program, de még inkább a Harry Collins által megalapított bath-i iskola felvetéseit tükrözi (ezekről lásd Szabari 2008). A könyv egyik legnagyobb vívmánya, hogy az addig szinte problémamentesnek tekintett kísérlet mechanizmusát új fényben jeleníti meg. A könyvet összefoglalóan mint egy történeti kalandozást lehet felfogni, amely alapja, hogy a tudományos igazság kérdése zárójelbe tehető, s annak eldőlése, hogy mit kezelnek tényként, elsősorban a különböző időszakokhoz köthető elismertetési procedúrák eredménye. A könyv egy konkrét esettanulmány köré épül: a Thomas Hobbes és Robert Boyle a vákuum létezéséről és Boyle légszivattyús kísérleteiről folyó vita elemzéséről, mely vitában a kísérletet igazoló szemtanúk megbízhatósága, a vákuum teológiai problémája, illetve a légpumpa üvegburájának

szállítási nehézségei hasonló súllyal kerülnek elő, és alkotják a tudománytörténeti munka jelentőségét.

A fentebb felvázolt változások a szociológiatörténészek és tudományszociológusok számára az 1960-as évek után új kutatási irányokat jelöltek ki (Calhoun 2007), problematizálva a szociológia történetének megírását is (Merton 2002, Szacki 1979, 1985), melyekre a könyv további fejezeteiben a teljesség igénye nélkül térünk ki.

6. A tudományszociológia a kuhni forradalom után: a tudomány = verseny és küzdelem

A hatvanas évek végén elsősorban a szociológia határterületein alakultak ki azok az irányzatok, melyek fókuszában a társadalmi szervezetek sajátos típusainak a tudásrendszereink előállításában játszott szerepe állt. E vizsgálatok következményeként a kutatások köre kibővült, és áttevődött a tudás formai vizsgálatairól az ismeretformák és gyakorlatok kutatására. Így a politikai és vallási ideológiákat ugyanúgy vizsgálták, mint a tudományt vagy a mindennapi életet, a kulturális és a szervezeti diskurzusokat, a tudás formális és informális típusait. Az új megközelítésekben a kutatások elsősorban a tudás megőrzésének, megszervezésének és átadásának folyamataira irányultak, arra, ahogyan a társadalmi csoportok megtartják és módosítják kollektív emlékezetüket, vagy ahogyan a tekintély és a hatalom formálja a tudást. A szociológia és más társadalomtudományok határán kialakult kutatási területek: a média, a kollektív emlékezet, a tekintély vagy a hatalom tanulmányozása során olyan eredmények születtek, amelyek tovább árnyalták a tudás és a társadalom más, addig fel nem fedezett területei között meglévő kapcsolatot. Ezek az elméletek azonban leginkább csak érintőlegesen kapcsolódtak a szociológiához.

Míg Merton klasszikus, normatív munkájában a tudomány kooperatív, kommunisztikus jellege került a középpontba, addig a Kuhn utáni tudományszociológiai munkák túlnyomóan a tudományban megjelenő verseny és küzdelem, valamint a diszfunkciók felvázolására törekedtek. Kuhn könyvének hatása a már bemutatott, 1968-ban megjelent Merton-tanulmányban is tetten érhető, és ebben a sorban illeszkedik a klasszikus tudományszociológia több képviselőjének, például Harriet Zuckermannak az 1965-es munkája, amely az egyesült államokbeli Nobel-díjas tudósokkal készített interjúkon alapult, illetve Norman W. Storer a tudomány társadalmi szerkezetét elemző 1966-os könyve, amely szintén az elismerés és tudományos ethosz között rejlő feszültségeket vizsgálta. Ezek a munkák – és ide sorolom Warren O. Hagstrom és Pierre Bourdieu munkáit is –, melyek Kuhn tudománytörténeti megállapításaira is reflektálnak, a tudomány működését elsősorban funkcionális szempontok alapján elemezték, és lényegesnek tekintették a tudomány autonómiájának kérdését. Nyilvánvaló, hogy az autonó-

mia kérdésének középpontba kerülése nem kizárólag a tudományban, de a tudományt is erőteljesen érintő lényegi változások következménye volt, melyre elsőként a tudomány művelői hívták fel a figyelmet. Például a nukleáris energia, illetve az atombomba felfedezése és felhasználása nyomán a tudósok aggályait fejezték ki a tudomány működésével kapcsolatban, amikor azt érezték, hogy a tudomány működésében, így számos döntési mechanizmusban a hagyományos tudományos közösség szerepe lecsökkent, s helyét átvette a politikai és gazdasági szféra. A tudósok közül Alvin Weinberg Nobel-díjas fizikus, aki szintén részt vett az amerikai nukleáris kutatásokban, az elsők között mutatott rá az általa „nagy” (large-scale) tudománynak nevezett jelenség „veszélyeire” (Weinberg 1961). Nem sokkal később e jelenséget közismertebb formában Derek de Solla Price fogalmazta meg 1963-as könyvében (Price 1979). Ezek a kritikai munkák azonban, bár utaltak a tudomány termelésében bekövetkezett változásokra, elsősorban a társadalmi és politikai szféra érdekeinek a tudományban játszott szerepét hangsúlyozták, melynek okát a tudomány egyre költségesebb kutatásaira vezették vissza. A kutatások finanszírozásával magyarázták a tudományon belül megfigyelhető forráskoncentráció, a specializációt és a hierarchizált tudósközösségek kialakulását, melyek szerintük olyan külső, torzulást okozó jelenségek, amik a tudományos közösség és a tudomány autonómiájának leromlását okozzák.

Az említett szerzők közül ebben a fejezetben egyrészt, a hazai olvasók számára talán kevésbé ismert Hagstrom tudományszociológiai kutatása kerül bemutatásra, melyen keresztül a tudományszociológiában végbemenő változás is érzékelhetővé válik. Hagstrom munkájának elemzését indokolja, hogy bár a tudomány funkcionalista elemzésén belül maradt, ugyanakkor olyan megállapításokkal élt, például a tudományos eredmények publikációs kritériumairól tett megállapításaival, amelyek egy szociológiatörténeti elemzés számára is adekvátak lehetnek, és lehetőséget biztosítanak a tudomány működésének pontosabb megértésére. A fejezetben tárgyalt másik szerző, Pierre Bourdieu – akinek munkássága nem ismeretlen a hazai szociológusok számára – a tudományról szóló írásai magyarul is olvashatók (Bourdieu 2005, 2009a, 2009b), illetve több hazai szociológus is elemezte tudományszociológiai írásait (Berkovits 2009, Fáber 2009, Gárdos 2009, Szabari 2009). Hagstrom és Bourdieu tudományszemléletében felfedezhetők párhuzamosságok. Mindkét szerző szerint valamiféle láthatatlan és nem tudatos működési mechanizmus teszi egyedivé a tudomány működését, és mindketten kiemelik a verseny vagy küzdelem szerepét a tudomány működésének jellemzői között, amelyet a tudományra jellemző sajátos normarendszer alapjának tekintenek. Vajon napjainkra, amikor a verseny, a publikációs kényszer jóval kiélezettebbé vált, és ezek a láthatatlan mechanizmusok és működési elvek beépülnek, és tudatos stratégiaként működnek, hogyan alakítják át a tudomány működésének alapvető kereteit, normarendszerét?

Warren O. Hagstrom: A tudomány működés közben – harc az elismerésért

1965-ben jelent meg Hagstrom *The scientific community* [A tudományos közösség] című könyve, mely az 1960-as évekbeli tudományszociológia egyik reprezentatív darabja volt. A kutatás alapjául egy empirikus vizsgálat szolgált, melyben 79 olyan „hivatásos” tudóssal készült interjú, akik „valódi” tudománnyal foglalkoztak (matematika, fizika, kémia, kísérleti biológia, illetve a molekuláris biológia területén tevékenykedtek), mely területeken Hagstrom szerint az elméleti kijelentéseket a matematikai és a logikai szigorúság és a tapasztalati megerősítés jellemez.⁵³ Kutatása célkitűzése jól illeszkedett a korabeli funkcionista irányzatba, amennyiben a tudomány működésében tapasztalható funkcionális és diszfunkcionális jelenségekre fókuszált.⁵⁴

Hagstrom abból az elképzelésből indult ki, hogy a tudományos közösség viszonylag autonóm, hogy a tudományos állítások érvényessége a megfelelő módszerek alkalmazásának függvénye, valamint hogy a tudomány működésére ható társadalmi tényezők leginkább a tudósközösségen belüli szociális kapcsolatokban jelennek meg. Nem foglalkozott sem a tudósok társadalmi kötődéseivel: vallási vagy politikai meggyőződésével, sem a szociális tényezők és a tudás tartalma között fellelhető kapcsolattal (Hagstrom 1965). A tudományban megjelenő társadalmi tényezők közül Kuhn nyomán a tudósok szocializációját, az oktatást, a tanár–diák kapcsolatot, valamint a kortárs csoportok szerepét emelte ki mint amelyek a meggyőződések átadásában, illetve a tudomány központi értékei felé történő elköteleződésben döntő szerepet játszanak. Kuhnhoz hasonlóan elfogadta, hogy az oktatás során elsajátított tudás tartalmazza a tudomány elfogadott értékeit és normáit, valamint a meggyőződések és technikai eljárások rendszerét, de nem tért ki ezen mechanizmusok mélyebb elemzésére. Hagstrom nem kizárólag a tudományos szocializációt tette felelőssé a tudomány működéséért, hanem az 1960-as évek tudományszociológiájának megfelelően jelentős szerepet tulajdonított a tudományban megfigyelhető versenynek, vagy ahogyan ő nevezte: a *társadalmi kontroll* dinamikus rendszerének (Hagstrom 1965: 9–12). Szerinte a tudomány legfontosabb intézménye az elismerési rendszer, amely biztosítja a szigorúan ellenőrzött közösségi szabályrendszer (tudományos norma és értékek) működését, ezáltal képes megszervezni a tudományos közösség egységét. Azt is mondhatjuk, hogy az elismerési mechanizmus látens funkciója –

⁵³ Különbséget tett formális tudomány (matematika, logika, statisztika) és empirikus tudományterületek (fizikai, kémia) között.

⁵⁴ Az elméleti állásponton túl már a köszönetnyilvánítás is sokatmondó, kifejezi Hagstrom kétirányú, de nem azonos súlyú kötődését. Hagstrom először Kuhn érdemeit méltatta, majd Mertonnal szembeni „óriási adósságát” emelte ki.

bár Hagstrom nem használta e kifejezést –, hogy a tudomány normáit rákényszerítse a tudósok viselkedésére. Jól látható a tudományszociológia időbeli módosulása: míg Merton 1942-es munkájában az elismerésért való küzdelem a kommunizmus normájának következménye volt: a tudósok elfogadják, hogy eredményeik a köztulajdon részét képezik, és felfedezéseikért cserébe csupán egy szimbolikus elismerést „várnak el” (Merton 2002: 640–641), Hagstrom a tudósok munkáját az elismerésért folytatott küzdelemként, ahogyan később láthatóvá válik, egy kétoldalú, kvázi piaci kapcsolatként írta le.

Abból indult ki, hogy a tudományos tevékenységek elismerésének egyik alapfeltétele az eredmények nyilvános közlése, melynek legmegbízhatóbb színterét a tudományos folyóiratok nyújtják. Bizonyára nem véletlen, hogy a tudomány működésében is előtérbe került a nyilvánosság szerepének vizsgálata, hiszen a téma az 1960-as évek egyik alapvető és központi problematikája volt nem csupán a tudományszociológiában, hanem a szociológiában is (lásd Habermas 1993). Az, hogy a kutatók kézírataikat mindenféle fizetség nélkül bocsátják a kiadók, folyóiratok rendelkezésére, valójában nem önzetlen ajándékozás. Hagstrom a tudósok felajánlásait az először Bronislaw Malinowski, majd Marcel Mauss (2000: 227–246) által leírt kula jelenséghez hasonlította, amely „látszatra teljesen érdektelen és szerény”, de szertartásos jellege miatt jól elkülöníthető a mindennapi csere szintjétől (Mauss 2000: 228).⁵⁵ Hagstrom szerint a tudósok és a folyóiratok között hasonló „szertartás” zajlik, mert a folyóiratok azáltal, hogy elfogadják a szerzők cikkeit, elismerik tudományos tevékenységüket, biztosítják számukra a nyilvánosságot, bizalmukkal „fizetnek” a felajánlott ajándékért.⁵⁶ Bár a Hagstrom által készített interjúkból az derült ki, hogy a kutatók számára a legnagyobb örömet egy adott probléma megoldása, nem pedig az eredmények publikálása jelenti, Hagstrom szerint éppen itt érhető tetten a tudományos mechanizmus kulára is jellemző vonása, vagyis hogy az ajándékozás tényleges mechanikája nem válhat nyilvánvalóvá (Hagstrom 1965: 13). A kutató amellett, hogy „ajándékozik”, rá is szorul a folyóiratokra, hiszen nyilvánosság nélkül nem beszélhetünk tudományos eredményről.⁵⁷ Az ellentmondás pedig úgy oldható

⁵⁵ A kula lényege nem a szimpla ajándékozás, hanem a viszonzás kötelezettsége és ennek a kötelezettségnek az eltitkolt jellege volt. Az „ajándék” elfogadása feltételezi, hogy az egyén vagy közösség elfogadta az ajándékozó személyt, valamint annak a viszonzáshoz való jogát.

⁵⁶ Az analógián túl azonban Hagstrom is megjegyezte, hogy míg a kula ajándékai elsősorban az ajándékozó és az ajándékozott számára értékesek, és a hasznossággal szemben nagyobb szerepet kap a meglepetés és az ünnepélyes jelleg, addig a tudományos ajándékozás speciális jellegét az adja, hogy az ajándék nem csak a két fél számára bír értékkel.

⁵⁷ A nyilvánosságot biztosító kommunikációs csatornák lehetnek formálisak, publikációk, díjak és elismerések, melyek hitelként működhetnek a kutató jövőbeli munkáinál, ugyanakkor hozzájárulnak a kollektív célok és a közösségi összetartás megerősítéséhez (Hagstrom 1965: 23–28). Hagstrom ezeken túl lényegesnek tartotta az informális kommunikációs módokat is, például a személyes találkozások szerepét, amelyek kiegészítik a formális elismeréseket és meggyorsíthatják az információ-

fel, ha feltételezzük, hogy a tudósok számára fontos a társadalmi elismerés, és ez befolyásolja munkájukat, döntéseiket is. Ugyanakkor, ha nyilvánvalóvá válik az elismerésekért folyó küzdelmük, akkor deviánssá válnak, mert eltérnek a tudomány központi normáitól és értékeitől (az eredetiségtől és a kritikai attitűdtől), és kieshetnek az ajándékozás körforgásából (Hagstrom 1965: 20). A tudományos normák betartásának kényszere pedig még erősebb, ha figyelembe vesszük, hogy Hagstrom nem kizárólag a tudósok és a folyóiratok közötti viszonyt ábrázolta ilyen cseremodellben, hanem a tudósok egymás közti kapcsolatát is: például amikor egy kutató felhasználja mások eredményeit, akkor azzal elismeri és erősíti az általa hivatkozott szerzők korábbi teljesítményeit. A Hagstrom által leírt mechanizmus alapja egy olyan cserefolyamat, melyben a tudományos tekintély jelentős tökeként értelmezhető.⁵⁸

Ezek alapján látható, hogy Merton korábbi, 1940-es évekbeli idealista leírásához képest Hagstrom jóval kisebb szerepet tulajdonított a tudomány működésében szerepet játszó sajátos tudományos ethosznak, a tudomány intézményes céljainak és értékeinek fennmaradását a tudósok elismerés utáni vágyának eredményeként értelmezte. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni ugyanakkor, hogy a tudományt a klasszikus funkcionalista szempontból vizsgálta, amit jól példáz a verseny tudományban játszott pozitív szerepének Hagstrom által adott ábrázolása. A tudományban megfigyelhető verseny, amely mindenekelőtt az elsőségért és az ezért járó elismerésért, díjakért folyik, Hagstrom szerint egyrészt erősíti a társadalmi kontroll dinamikus rendszerét, másrészt segíti a megfelelő kutatók adott pozícióba való bekerülését.⁵⁹ Ez a tipikusan strukturális-funkciona-

cserét, mivel kevesebb felelősséggel járnak. Ilyen informális elismerésként említette például a hallgatók kutatásba való bevonását, bár megjegyezte, hogy ezekben az esetekben a tudomány értékei sérülhetnek, amikor a hallgatók túlzott mértékben függnek professzoraiktól (Hagstrom 1965: 34).

⁵⁸ A tudományos csere kérdését Durkheim első, A társadalmi munkamegosztásról című könyvében is tárgyalta mégpedig a természetellenes formák között (Durkheim 2001). Durkheim szerint a problémát az okozza, hogy a specializáció nyomán egyre inkább elvész a tudomány egysége, a tudósok bezárkóznak saját kutatási területük határai mögé, ami megnehezíti a tudományos cserék gyakorlatát is. A tudósok esetében ugyanis olyan zárt piacról beszélünk, ahol az előállított javakat elsősorban a tudóstársak vásárolják meg, nincsennek standard kritériumok, így nem működnek a piacra jellemző mechanizmusok sem (Némedi 2009a), ahol a specializáció a legtöbb esetben növeli a kapcsolatok intenzitását.

⁵⁹ Hagstrom szerint elvárható lenne, hogy a verseny a tudományban is hasonló következményeket eredményezzen, mint a gazdaságban: egyrészt megfelelő szelekciót biztosítson a résztvevők között, másrészt a kutatási erőfeszítések optimális jutalmazásához vezessen – ez Hagstrom szerint viszonylag ritka, és főként ott érvényesül, ahol nem túl kiélezett a versenyhelyzet, például az új kutatási területeken vagy a tudomány periferiáinak számító részein. Máshol viszont, mint például a részecske fizikában, ahol a helyzetet tovább nehezíti, hogy a kutatás jelentős pénzeszközöket igényel, a verseny oda vezet, hogy a kutatók monopolizálni akarják kutatási területeiket (Hagstrom 1965: 82). Végül Hagstrom arra a megállapításra jutott, hogy a tudományon belüli verseny egyrészt funkcionális, mert biztosíthatja a kevésbé népszerű területeken a megfelelő működést (mivel a ki- sebb versenyhelyzet, ami megkönnyíti az elismerések megszerzését, arra ösztönzi a kutatókat,

lista felfogás, amely alapja, hogy a tudomány jutalmazási rendszerének funkciója nélkülözhetetlen a tudomány működésében. De hol az a pont, amikor a kutató bezárlhat az elismerésért folyó versenybe? Ahogyan Merton 1968-as írása, úgy Hagstrom munkája is azt mutatja, hogy a korabeli tudományszociológia valójában érzéketlen a tudományban jelentkező diszfunkciókkal szemben, hiszen bár Merton is elismerte, hogy a Máté-effektus megsérti az univerzalizmus normáját, illetve egyéni szinten diszfunkcionális lehet, mégsem tulajdonított neki túlzott jelentőséget. Szerinte ugyanis ezekről az esetekről csak keveset tudunk, s leginkább megmaradnak az anekdoták és a pletykák szintjén (Merton 1968: 7).

Kérdéses lehet az is, honnan tudható, hogy egy eredmény publikálható, egy adat eredményként kezelhető. Hagstrom, bár megemlítette, hogy a vezető kutató feladata annak eldöntése, mikor közölhető egy adat, nem foglalkozott a tudományos tudás tartalmi aspektusával, és nem érintette a később központi szerepet játszó tudományos konfliktusok és azok megoldásának problémáját sem, ahogyan ezt például Harry Collins, a bath-i iskola képviselője vizsgálta az 1980-as években (részletesebben lásd Szabari 2008). Collins radikális elmélete szerint a tudomány nem különbözik más társas tevékenységünkötől, és az általa létrehozott tudás nem univerzális, hanem helyhez és időhöz kötött. Collins nem fogadta el, hogy a tudományos tudás a természetről tett igaz állítások összessége, amely állítások érvényességéről maga a természet mond ítéletet. Collins így arra a következtetésre jutott, hogy a publikálásra vonatkozó döntés is kizárólag társadalmi alku, és a kutatócsoportok mögött álló intézményi és finanszírozási rendszer következménye, mely az 1990-es években még némiképp eltérő gyakorlatra ösztönözte az amerikai és európai kutatócsoportok publikálási stratégiáit (Collins 1998).⁶⁰ Hagstrom természetesen nem firtatta a természet tudományos állítások létrejöttében betöltött szerepét, nem vonta kétségbe azt a klasszikus ideát, hogy a tudomány művelői a tudományos kérdéseiket a természetnek teszik fel, pl. kísérlet formájában, és arra a természettől kapnak objektív válaszokat. Hagstrom korlátozott módon foglalkozott az eredmények publikálási gyakorlatával, kizárólag azt a problémát vetette fel, hogy az eredmények túl korai publikálása akár a kutatás végleges bukását is okozhatja (Hagstrom 1965: 88–90), így szerinte a

hogy ezeken a területeken tevékenykedjenek), másrészt korlátozhatja a piaci működést, és diszfunkcionális következményekkel járhat, például csalást vagy túlzott titoktartást eredményezhet (Hagstrom 1965: 84). Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy bár Hagstrom a tudományos közösségek célelvűségét nem vitatta, de jelezte, hogy a személytelen mechanizmusok nem minden esetben képesek megfelelően irányítani a tudomány működését.

⁶⁰ Collins a publikálási mechanizmusok meghatározásakor a kutatócsoportok kulturális hátterét az ún. evidenciális kultúrák, illetve a finanszírozási rendszer szerepét emelte ki. Míg az amerikai finanszírozási rendszer (egyszeri nagy összegű támogatás) arra ösztönözte a kutatócsoportot, hogy kizárólag stabil, megdönthetetlen eredményeket publikáljanak, az európai modellben a kutatók arra kényszerültek, hogy folyamatosan láthatóvá tegyék tudományos tevékenységüket, hogy fenntartsák a folyamatos (kisebb összegű) támogatás rendszerét (Collins 1998: 315–316).

döntés meghozatala a tudósra hárul, ami pedig elsősorban egyéni és nem egy közösségi mentalitástól függ. Hagstrom egyszerűen úgy gondolkodott: akik hisznek abban, hogy egy absztrakt vagy a részeredmények publikálása jogokat biztosít,⁶¹ azok publikálnak, akik nem hisznek ebben, azok kevésbé teszik ezt (Hagstrom 1965: 97).

Ugyanakkor ahogyan Hagstrom különbséget tett a különböző területen dolgozó kutatók szokásai között, már hasonló problémát vet fel, mint a későbbi elméletalkotók, például Karin Knorr-Cetina, a tudományantropológia, tudományszociológia meghatározó alakja (Szabari 2008). Knorr-Cetinához hasonlóan Hagstrom is jórészt az egyes tudományterületeken alkalmazott költséges és több ember vagy kutatócsoport munkájának összehangolását igénylő berendezések használatához kötötte a tudományban megfigyelhető strukturális változásokat. Abból indult ki, hogy a részecskefizikában használt bonyolult berendezések hatására módosulhat a tudomány ellenőrzési rendszere. Mivel a felszerelések költségesek, a kutatás és az eszközök sok résztvevő bevonását és sokféle tudás alkalmazását igénylik, a különböző kutatói csoportok munkája egymásba fonódik, ezért az eredményeket sem titkolhatják el egymás elől (Hagstrom 1965: 90–91). Hagstrom azonban – Knorr-Cetinától eltérően, aki az egyes kutatóintézményekre fókuszált (Knorr-Cetina 1999: 163) – az egyéni tudóst tekintette a tudományos közösség alapegységének, és éppen ezért problémaként értékelte, hogy az eredmények közös kutatás termékei, ezért a publikáció nem biztosítja az egyéni kutatók jogait. Sőt, Hagstrom szerint a tudományos autonómia további sérülését hordozza egy olyan nagyszabású kutatás, ami több kutatócsoport összehangolt tevékenységére épül, és ahol a résztvevőknek el kell fogadniuk egy központi irányítást vagy egy informális vezető tekintélyét. Természetesen Hagstrom sem tagadta a tudósok szabadságának korlátozott voltát, mégis nélkülözhetetlennek tartotta a kutatási problémák, módszerek és eljárások közötti szabad döntést, valamint saját és mások eredményei kiértékelésének szabadságát.⁶² Hagstrom szerint a problémák nem más tudósok vagy a „természet” által adóttak, hanem maguk a tudósok fedezik fel és találják ki azokat az alapkutatásokban, legtöbbször pedig egy probléma a megoldásával együtt születik meg

⁶¹ Ilyen például, amikor a tudós magánlevelezésében írta meg eredményeit, mely később a szélesebb közösség előtt bizonylíthatta elsőbbségét. Egy másik lehetőség, amikor csupán egy absztraktot, részeredményeket vagy eredményeket közölnek a módszer pontos leírása nélkül.

⁶² Korábban Hagstrom is megkérdőjelezte a problémaválasztás szabadságát az oktatás, konformitás hatása kapcsán, de végül arra a következtetésre jutott, hogy hosszú távon a problémaválasztás szabadságát fent kell és fent lehet tartani (1965: 106–107). A kutatók szabadságánál lényeges az is, hogy a legtöbb esetben nagyon szűk az a kör, amelyik képes az adott problémához érdemben hozzászólni, és döntéseket hozni, ezért a választás szabadsága lényeges és elkerülhetetlen (1965: 108). Mint ahogyan azt Hagstrom is megjegyzi, a kutatók szeretik a probléma bonyolultságát éreztetni, misztifikálni, így növelve autonómiájukat, illetve presztízsüket vagy hatalmukat.

(Hagstrom 1965: 109). Hagstrom érzékelte a tudományban végbemenő korabeli változásokat, ezért leginkább a tudomány hagyományos közösségi jellegének átalakulásával foglalkozott.⁶³ Már a folyamat mai állapotát ismerve mondhatjuk, hogy amikor Hagstrom arra utalt, hogy a modern tudomány egyre kevésbé a független kutatók vagy az azok között spontán kialakult kiscsoportok kooperatív együttműködésén alapul, hanem egy sokkal komplexebb együttműködési rendszeren, ahol az eszközök, a megoldandó problémák köre hierarchizáltabb kapcsolatot követel meg (1965: 152–153), akkor egy olyan jelenségre tapintott rá, ami napjainkra teljesen megszilárdult.

Hagstrom megállapításai a tudományos közösség átalakulásáról illeszkednek az 1960-as években megjelenő, Derek de Solla Price (1963) és Alvin M. Weinberg (1961) a tudomány szerkezetének átalakulásáról, az ún. nagy tudomány (Big Science) létrejöttéről írt munkáihoz. Hagstrom idézi is az említett szerzőket, egyetértve Weinberggel abban, hogy az úgynevezett nagy tudomány lerombolja magát a tudományt, mert a tudósok költséges kutatásaikhoz a támogatást már nem a tudósközösségen belül, hanem azon kívül fogják megszerezni (Hagstrom 1965: 142–143). Lényeges, hogy Hagstrom már nem pusztán a tudósok közösségét vizsgálta, hanem figyelmet fordított a nem „hivatásos” kutatók: az asszisztensek, technikusok vagy PhD hallgatók státuszára is. Megjegyezte például, hogy hivatásos technikusok nem tesznek különbséget alkalmazott vagy alapkutatás között: képességeiket ugyanúgy adják el, nincs személyes kötődésük a kutatás tárgyához, könnyebben változtatnak, alkalmazkodnak a munkájuk során, és az sem várható el tőlük, hogy erőteljesen ragaszkodjanak a tudományos célokhoz és normákhoz (Hagstrom 1965: 150). Ez a problematika ma még élesebben érzékelhető, amikor a technikai fejlődés következtében a „tudományon kívüli szereplők”, technikusok, informatikusok stb. szerepe nélkülözhetetlenné válik, a

⁶³ A tudományos közösségek strukturális átalakulásában a funkcionális differenciálódás, a szegmentáció, az elkülönülés (szétszóródás) folyamatát emelte ki. A modern tudomány egyrészt hatalmas és heterogén, ami lehetetlenné teszi a kommunikációt a különböző célokkal és ismeretekkel rendelkező területek között, ez viszont maga után vonja az elismerési rendszer átalakulását. A tudomány növekedésével együtt jár tehát a specializáció, ami az elkülönülő területek közötti mobilitás és információcsera visszaszorulását eredményezi. Hagstrom szerint ezt a folyamatot erősíti az Egyesült Államokban működő egyetemi intézményrendszer, amely minimálisra csökkenti az azonos területen dolgozó szakemberek számát egy-egy tanszéken. Egy terület szakértői így különböző egyetemi tanszékeken dolgoznak, aminek következménye, hogy csökken együttműködésük gyakorisága, a kutatók az elismeréseiket és a támogatásokat egyetemi intézményeiken kívül keresik, és a fiatal tudósok kevésbé kötődnek a felettük álló vezető professzorokhoz. Hagstrom elméleti következtetése szerint az USA-ban tapasztalható dekoncentráció erősíti a tudósok függetlenségét, hiszen az intézményeken belüli formális ellenőrzés szerepe a tanszéki kollégák megfelelő kompetenciájának hiányában jelentősen gyengül. Ahol azonban a kutatási eszközöket nem lehet elosztani vagy az egyetemi rendszer túlságosan centralizált, mint például Franciaországban vagy az akkor még létező Szovjetunióban, ott szorosabb együttműködés jön létre, és az egyének függetlensége is korlátozódik.

6. A tudományszociológia a kuhni forradalom után: ...

tudomány határai pedig még kevésbé rajzolódnak ki egyértelműen egy adott tudományos tevékenység, magának a tudományos tények termelésének folyamatában. Hagstrom esetében is lényeges szerepet játszott, mert empirikus kutatást végzett, közelebb került magához a tudományos tevékenységhez, illetve szakított az egységes intézményi leírással. Különválasztotta például a tudományos tevékenység egyes folyamatait, és kiemelte, hogy a tudós lényegében nem végez kutatást a szó szoros értelmében, az a technikusok, asszisztensek és hallgatók feladata, hanem döntéseket hoz: kiválasztja a kutatandó problémát, a kutatás módszerét, a felhasználásra kerülő korábbi eredményeket, és azt is ő határozza meg, hogy a kutatás során mi számít eredménynek.

Hagstrom érdeme, hogy kiemelte a tudományos nyilvánosság szerepét, azt, hogy az eredmények akkor válnak eredménnyé, amikor a szélesebb tudományos közösség számára nyilvánossá válnak. Attól a kérdéstől azonban még igen távol állt a vizsgálata, hogy miként jutnak el a műszerek által mutatott jelek a nyilvános és hivatalos adat-státuszig. Hagstrom nem foglalkozott a tudás tartalmi oldalával, a Kuhn által érintett problémát, a tudományos közösség gondolkodásban játszott szerepét nem fejtette tovább, fel sem merült nála, hogy a bevett tudományos eredmények kialakításában milyen mértékben játszanak szerepet a szociális tényezők.

Munkája azonban előrevetíti a jelenlegi kutatásokat abból a szempontból, hogy már nem általában a tudományról kívánt következtetéseket levonni, hanem a tudományt sajátosan működő kutatási területekre bontotta, vizsgálatába nem kizárólag a tudományos kutatókat vonta be, hanem megemlítette a technikusok és doktoranduszok szerepét is. Külön érdekes, hogy összehasonlította az akadémiai kutatók és az ipari kutatók publikációs gyakorlatát, és elemezte az egyetemi adminisztratív igazgatás tudományos tevékenységre gyakorolt hatását, amiről azonban azt jegyezte meg, hogy nem igazán jelentős, mert az igazi irányítás a kutatás vezetőinek a kezében van (Hagstrom 1965: 41). Érdekes, hogy bár Hagstrom elsősorban a tudomány elismerési rendszerének sajátos jellemzőit tárgyalta, azt, hogy a tudósok köszönetnyilvánításai és hivatkozásaik révén hogyan viszonyozzák és ismerik el kollégáik teljesítményét, saját pályáján e szempontból nem tekinthető sikeresnek. Munkájára kevesen hivatkoznak, méltánytalanul mellőzött, s még a szociológia felől érkező későbbi tudománykutatók (például Knorr-Cetina, Collins) munkáiban sem találkozhatunk a nevével, pedig meglátásai a mai tudománytermelés gyakorlatát is közelebb hozzák, a szociológiatörténet számára pedig új szempontokat, új értelmezési keretet nyújthatnak. A szociológiatörténet számára is izgalmas kihívást jelenthetne például a hivatkozási gyakorlatok és köszönetnyilvánítások átalakulásának vizsgálata, adott szerzők és folyóiratok kapcsolatának történeti elemzése, illetve annak kutatása, hogy a kutatói gyakorlatokat hogyan befolyásolja például a folyóiratok publikálási rendszere, a témák szelektálása, a folyóiratok rangsorának kérdése.

Bourdieu és a tudományos mező tanulságai egy szociológiatörténész számára⁶⁴

Bátran állíthatjuk, hogy a tudomány működésének elemzése és leírása Bourdieu egész pályáját végigkísérte, ami nem meglepő annak fényében, hogy pályája egybeesik a tudományos tudásról alkotott megközelítések forradalmi átalakulásával (pl. az edinburgh-i, bath-i iskola működésével) és az új típusú tudománykutatás megszületésével (Latour és Woolgar tudományantropológiai vizsgálataival vagy Knorr-Cetina a tudástermelésről írt munkájával). Az 1970-es évektől átalakuló tudományértelmezések, -megközelítések és az azokat életre hívó körülmények, a tudományos tudástermelés átalakulása – ha nem is közvetlen módon, de – hatással voltak a szociológusok tudomány szemléletére is. Közülük Bourdieu munkássága e területen kiemelkedő. Ha csak néhány emblemikus munkáját nézzük: első tudományszociológiai munkái az 1970-es években jelentek meg (Bourdieu 1975, 2009a),⁶⁵ 1984-ben publikálta az akadémiai mezőről szóló művét (Bourdieu 1988), utolsó előadás-sorozatát pedig 2000–2001 során tartotta e témában, mely alapjául szolgált 2001-es könyvének (Bourdieu 2005). Bár ez a közel 30 éves kutatói munka is számos lehetőséget kínálna a szociológiatörténeti elemzésre (pl. hogyan változott Bourdieu kutatási fókusz, megközelítésmódja, státusza, illetve a környezet, melyben létrejöttek ezek a szövegek), ebben az alfejezetben elsősorban azt vizsgáljuk, hogyan viszonyulnak Bourdieu tudományos mezőről írt munkái saját elméleti koncepciójához, pontosabban más mezőkről írt munkáihoz képest szerintem miben tér el a tudományos mező struktúrája, működése, illetve hogyan jelenik meg a fentebb tárgyalt történetiség problematikája tudományelemzéseiben. Természetesen az elemzés során folyamatosan szem előtt tartjuk azt a kérdést is, hogy Bourdieu tudományelmélete mennyiben ad további szempontokat a szociológiatörténész számára a társadalmi, kulturális kontextus elemzéshez. Ez azért is tűnik adekvát felvetésnek, mert maga Bourdieu szerint még a legabsztraktabb elméleti (filozófiai) keretek működése sem érthető meg pusztán az elméleti megközelítésekkel az adott társadalmi környezet kizárásával (Fáber 2009: 7).

Két szögesen ellentétes irányzatot vázolt fel: az egyik szerint a kulturális termék (irodalom, tudomány) megértésekor egyedül a szövegre koncentrálni, míg a másik kizárólag azok társadalmi kontextusát, például direkt politikai esemé-

⁶⁴ Jelen fejezet a szerző *Bourdieu és „a tudomány”* című írásának átdolgozott változata (Szabari 2009).

⁶⁵ A téma korabeli tudományos státuszát jelzi, hogy Bourdieu első kifejezetten tudományszociológiai írása 1975-ben franciául és angolul is megjelent.

nyek hatását vizsgálja (Bourdieu 2009b: 38).⁶⁶ Bourdieu természetesen saját megközelítését tartja a két szélsőséges nézőpont lehetséges ötvözésének a mezőelmélete alkalmazásával. A mező ugyanis – vallja Bourdieu – olyan mikrokozmosz, ami része a társadalom egészének, így a makrokozmosz társadalmi, politikai, gazdasági stb. hatásai alól sem mentesülhet, ugyanakkor mint minden mező sajátos autonómiával rendelkezik, mely különböző mechanizmusokat mozgósíthat a külső kényszerek kiszűrésére, az azoktól való függetlenedésre.

Az első vizsgálati szempont esetében leszögezhetjük, hogy a tudományos mezőről szóló írásai illeszkednek az életművéhez, amennyiben a mező, tőke és habitus fogalmain keresztül ragadta meg a tudományos mező modellszerű struktúráját és működését is. Bourdieu leírásában a tudományos mező egy erőter, ahol küzdelem folyik a tudományos tőkékért és a mezőben érvényes játékszabályok meghatározásáért. „[A] tudományos mező, amelyben politikai harc folyik a tudományos dominancia kialakítására, minden kutató esetében az általa elfoglalt pozíció függvényében kijelöli a problémákat, amelyek egyszerre politikai és tudományos természetűek, illetve a módszereket, a tudományos stratégiákat, amelyek abból adódóan, hogy nyíltan vagy objektív módon a tudományos mezőben meglévő politikai és tudományos pozíciókhoz képest határozzák meg magukat, egyúttal politikai stratégiák is.” (Bourdieu 2009a: 14) Bourdieu szerint tehát nem választhatók el egymástól a politikai és tisztán tudományos szempontok, és itt a politikai alatt mindenféle, az erőforrások megszerzésért folytatott stratégia beleértendő. (Magát a tudományos tőkét is a társadalmi tőke egy fajtájának tekinti, amiben megnyilvánul, hogy a tudományos mező működése nem tanulmányozható a társadalmi kontextus kizárásával.) A tudományos tőke, a tudományos tekintély vagy kompetencia monopóliumát (kit ismernek el egy adott terület legitim „szakértőjeként”) két típusra bontja. A tudományos tőke „világi” típusa az intézményekhez, főként az oktatási rendszerhez köthető társadalmi tekintély tőkéje, mely annál függetlenebb a tudományos tekintélytől, minél kevésbé autonóm egy mező; a „tisztán tudományos” tőke pedig a tudományos siker (problémamegoldás) versenytársak általi elismerésén alapul. Így azok, akik a mező hierarchiájának csúcsán állnak, rendelkeznek egyrészt az *objektívált állapotban*: eszközökben, intézményekben, szövegekben tárgyiasult erőforrások felett; másrészt a *testivé vált állapotban* (inkorporált formában): az egyén testi megjelenésében, tudományos habitusában, az észlelést meghatározó sémák rendszerében, a megértésben, a nevelésben felhalmozódott erőforrások felett – amely lehetőséget nyújt a probléma kiválasztására és megoldására, valamint a megoldás értékelésére (Bourdieu 2009: 22). Bourdieu szerint a kétféle tőkefajta

⁶⁶ A tudomány működésének külső-belső dichotómiájának Bourdieu elméletének kontextusában lásd Berkovits 2009.

együttes birtoklása – pl. az irodalmi mezőhöz hasonlóan – nehezen valósítható meg, épp ezért e kettősségből adódóan a tudományos mezőben (is) kétféle stratégiát látott megvalósulni: az egyik az értelmiségi vagy tudományos logika szerint működő, világi hatalomtól mentes, a másik a „réalpolitikai”, azaz a bizalom megszerzésére törekvő stratégia. Bourdieu szerint, ha valaki a világi tudományos tőkefajtából kizárólag csak az intézményes jellegűvel rendelkezik, az jobban függ a tudományos intézmény apparátusától, és így inkább elköteleződik az intézmény mellett. Míg az, aki elsősorban tisztán tudományos tőkéjét képes volt a világi tőke mindkét típusára vagy jórészt a személyes típusra átkonvertálni, sokkal kevésbé függ a tudomány intézményétől – ha megtagadja azt, önmagát nem kell megtagadnia –, ezért kevésbé hajlandó a kompromisszumra, de maga az apparátus is kevésbé támogató vele szemben.

Bourdieu elméletében a tudományos mező sajátos, más mezőktől megkülönböztető jellege a neki tulajdonított rendkívüli mértékű autonómián alapul. Ennek következtében elmélete illeszkedik a korabeli, posztkuhniánus megközelítésekbe, illetve részben a Robert K. Merton által jegyzett tudányszociológiába,⁶⁷ amennyiben a tudományos közösség – társadalmi és gazdasági hatásoktól megóvando – sajátos jellegét (formáját) tekinti a tudományos igazságok előállításának legfontosabb feltételének (Merton 2002).⁶⁸

Szerinte egy mező kialakulása – a tudományban, a művészetben vagy a politikában egyaránt – a kívülről (politika esetében a tömegek) kisemmizésével, a termelési eszközöknek a szakemberek kezében való összpontosulásával jár (Bourdieu 1987). Minél nagyobb a termelési eszközök mezőn belüli koncentrátsága, annál nagyobb a mező autonómiája. (A hasonlóságok ellenére meg kell jegyezni, hogy míg a tudományos mező esetében ezt az igazság, a művészetben belül a „tisztá” műalkotás létrehozásának alapfeltételeként értékeli, addig a politikai mező esetében mindez kirekesztést és kisemmizést eredményez.) Az autonóm mező kialakulásának folyamata a szakemberek, a hozzáértők testületeinek létrehozásával, illetve a szakképzési intézmények megjelenésével és kiépülésével gyorsul fel, akik/amelyek rögzítik a termelés szabályait, illetve a mezőben megkövetelt tudást és magatartást. Ebben a folyamatban dől el a társadalom, illetve a természet legitim megosztási elvének monopóliumért, illetve az objektívalódott hatalmi eszközökért folytatott küzdelem is. Míg a politikai mező eseté-

⁶⁷ Bourdieu viszonya az erős programhoz és a tudományantropológiához igencsak kritikus és sok esetben pontatlan, pedig – ahogyan arra Gárdos Judit felhívja a figyelmet – Bourdieu elmélete több dolgot beépít ezekből, a kétféle megközelítés ötvözése igazán ígéretes kutatási programot jelenthetne (Gárdos 2009).

⁶⁸ Igaz, a Mertonnal való párhuzamba állítást bizonyára maga Bourdieu elutasítaná: „[...] így beértem azzal, hogy szociológusi munkámban a tudomány és a tudományos mező szociológiai elemzését végzem, amely számomra egy volt csupán a lehetséges tárgyak közül (igaz, alkalmat adott arra is, hogy szembeszálljak a capitoliumi triász egyik tagjával, Robert Mertonnal)” (Bourdieu 2005: 151).

ben a harc a parlamentáris demokráciában a szimbolikus hatalomért, a tudományban pedig a (nem világi) tudományos tőkéért való küzdelem formáját ölti, elválaszthatatlan mindez attól a küzdelemtől, amelyet a „világi”, azaz az intézmények és a szervezetek feletti hatalomért vívnak. Ami a tudományos mezőt, annak autonómiájának mértékét leginkább különböztetve teszi más mezőktől, az az ún. belépési költségnek tulajdonított kitüntetett szerep, azaz a múltból örökölt tudományos eredmények, (hallgatólagos) tudás, habitusok összességének felértékelése, amely Bourdieu szerint képes biztosítani más mezők, illetve tőkefajták közvetlen hatásának kiküszöbölését (pontosabban megtörését és más erőknél a tudományos mező logikájába való kényszerítését). A belépési díj „megfizetése” nem a tudományos mezőbe való bejutásnál kezdődik, hanem azt megelőzően már a felsőoktatási rendszerbe való belépéskor megjelenik mint szelekciós elv, mely erőteljesen kötődik az egyének társadalmi háttéréhez. Ezért tehát a belépési díj nem csupán azt eredményezi, hogy egyre növekszik a tudományos értelemben vett homogenitás a tudományos versenytársak között, hanem azt is, hogy ez a homogenitás a társadalmi csoportok esetében is egyre erőteljesebbé válik.⁶⁹ Szociológiatörténeti szempontból tehát lényeges szempont lehet, hogy a tudományos tevékenységre stratégiaként tekintsünk, melyek esetünkben első sorban nem egyéni, személyes jellegűkből adódóan válnak érdekessé, hanem azért, hogy ezeket a stratégiákat úgy fogjuk fel, mint adott keretek által meghatározott stratégiák, melyekben a tudományos, társadalmi és tudománypolitikai szempontok együttesen játszanak döntő szerepet.

A bourdieu-i autonómia az alapfeltétele annak az által hangsúlyozott „kiváltságnak”, hogy a tudósok saját termékeik: elméleteik, tudományos eredményeik elismerését (vagyis a hírnevet, az elismerést, a tekintélyt, a hozzáértést) saját versenytársaiktól, a mező többi tagjától kaphatják csak meg. Ez a megközelítés árnyaltabb megfogalmazása annak a kuhni elméletnek, amely szerint „az egyéni alkotómunka sehol máshol nem szól ennyire a közösség többi tagjának, és csak itt találkozhatunk azzal, hogy a közösségnek szinte kizárólagos joga az eredmények értékelése” (Kuhn 2002: 169). Érdekes azonban, hogy bár Bourdieu elméletének központi eleme a harc, magát a küzdelmet, az elismertetés folyamatát nem elemezte. Nem vizsgálta, hogyan jön létre az egyetértés a tudósok között a tekintetben, hogy mi számít elismerésre méltónak, illetve azt sem, amikor az elméletek nem kizárólagosak, így valójában nincs verseny, amire a nem természet-tudományok területén számtalan példát találhatunk. Ennek magyarázatát Kuhn megközelítéséből kiindulva találhatjuk meg. Kuhn ugyanis a tudomány zártságát azért tartotta lényegesnek, mert általa látta biztosítva a normál tudományos sza-

⁶⁹ Arjun Appadura kifejezetten amellett érvel, hogy a kutatáshoz való jog egyfajta kiváltság, mely stabil középosztálybeli pozícióhoz kötött (Appadura 2011).

kaszban a haladás lehetőségét, egyrészt mivel „a tudós közössége kizárólag kollégáiból áll, olyan emberekből, akik osztják értékeit és meggyőződéseit, eleve adottnak vehet bizonyos normarendszert” (Kuhn 2002: 170). (Kuhn szerint ezért is adott a tudománynak fenntartott „haladás”-konceptió, mivel az alapelvek nem kérdőjeleződnek meg minden pillanatban.) Másrészt a zárttság teszi lehetővé, hogy a tudós „azokra a problémákra összpontosítsa figyelmét, amelyekről joggal gondolja, hogy képes megoldani” (Kuhn 2002: 170). Vagyis a normál tudományos szakaszban a tudományos küzdelem leginkább az elsőbbségért folyik, így érthető, hogy Bourdieu számára sem a különböző világértelmezések versenye, hanem az elsőbbségi vita, a mezőre jellemző tőkéért és a játékszabályok meghatározásáért folyó küzdelem állt a középpontban. Bourdieu tehát elsősorban a kuhni normál tudományos szakaszra fókuszált, amikor a mező nagyfokú autonómiájára alapozva a szinte tökéletes versenyt állította a tudományos igazságok megszületésének egyetlen feltételévé. Szerinte ezzel magyarázható, hogy a tudomány képes transzhistorikus igazságokat létrehozni, hiszen az eltérő érdekek, a verseny következtében a tudósok legkevésbé sem hajlanak arra, hogy az elismeréseket, a tudományos tőkét vita és alapos vizsgálat nélkül megadják mások számára; szemben a Merton által elképzelt, a tudósra vagy tudományos közösségre jellemző sajátos ethosszal mint magyarázattal. Bourdieu álláspontja szerint a partikuláris érdekek követése képes megfelelő módon szabályozni és működtetni a tudományos termékek piacát. Ami szintén összecseng a kuhni megközelítéssel, hiszen Kuhn állítása szerint a haladást (vagy annak látszatát) a darwini elméletből ismert fennmaradásért folyó küzdelem biztosítja. Bourdieu két szélsőséges esetet említett meg (bár ezekkel részletesen nem foglalkozott), amikor a versenyhelyzet sérül: az egyik, ha valamely intézmény monopolizálja a tudományos tekintély speciális tőkéjét, illetve ha tudományos tekintély tőkéje egyenlően oszlik meg a résztvevők között. Bourdieu elmélete tulajdonképpen egyik esetet sem ismeri, az első a verseny megszűnését jelentené, a második pedig tökéletes versenyhelyzetet teremtene, ami az újonnan érkezők és az uralkodók eltérő pozíciói miatt a bourdieu-i elméleti keretben szintén elképzelhetetlen.

A tudományos mező egyediségének alapja a többi mezőhöz képest tehát nagymértékű autonómiájából vezethető le, ez biztosítja, hogy a mezőn belüli vetélytársak közötti verseny a tudományos igazságok megszületését eredményezze. Mint láthatjuk, az autonómia alapja a mezőelmélet szerint relative magas belépési költség, ami megakadályozza más mezők mechanizmusainak direkt hatását. Ugyanakkor kérdés, hogy Bourdieu mivel magyarázza e sajátos szerkezetet, a magas belépési díj kialakulását.

A tudományos mező történeti megközelítése

Ahogy a többi mező esetében, így a tudományos mező létrejöttének is története van, és azt gondolhatnánk, hogy ez a szemlélet, ami tovább erősíti Bourdieu elméletének tudománytörténeti jelentőségét. „Az autonómia nem valamilyen adottság, hanem történeti vívmány, amiért újra és újra meg kell küzdeni. A természettudományok esetében erről könnyen elfeledkezünk, mert az autonómia beíródott a mező struktúrájának objektívitasába is és az agyakba is – elméletek és a gyakorlatba átültetett módszerek formájában.” (Bourdieu 2005: 71–72) Ugyanakkor a 2000-es évek elején Bourdieu épp a tudomány autonómiájának sérülékenysége miatt aggódott, és ez nagymértékben befolyásolta e kérdésről alkotott elméleti megközelítését is. Ha elfogadjuk, hogy a tudomány autonómiájának kivívása történelmi folyamat eredménye, talán jogos kérdés, hogy mire vezet vizsza Bourdieu ezt, milyen mechanizmusok, társadalmi erők hívták életre/vívták ki a mező autonómiáját. Illetve amennyiben történeti magyarázatot kívánunk adni, akkor azt is meg kell vizsgálnunk, hogy az úgynevezett autonómmá válás milyen küzdelmekkel járt, és a küzdelmekben ki, milyen pozíciót foglalt el, és milyen (tudattalan) stratégiákat alkalmazott, hogyan nézett ki a kialakulóban lévő tudományos mező az uralkodók és elnyomottak dichotómiájában, és mikortól beszélhetünk egyáltalán tudományos mezőről. Sajnos a számtalan felvethető kérdéssel szemben Bourdieu e történelmi folyamatról felületes képet adott. Bourdieu tulajdonképpen átvette a magyar származású, izraeli szociológus, Joseph Ben-David (1971) leírásának egyes elemeit, amelyek leginkább illusztrációknak tekinthetők álláspontja igazolásához. Ben-David – másokhoz hasonlóan – a Kopernikusszal kezdődő és a londoni Royal Society megalakulásával lezáruló folyamat eredményeként tekintett a 17. században megszülető tudományra, mely folyamat olyan „megkülönböztetett intellektuális tevékenységet” hozott létre, ami „kizárólag saját normáinak ellenőrzése alá tartozik” (Bourdieu 2005: 72). A tudománytörténeteszekhez hasonlóan e folyamat legfontosabb állomásának a tudomány matematizálódását tekintette, mely fokozatosan „éket ver a hivatásosak és az amatőrök” vagy az insiderek és outsiders közé (Bourdieu 2005: 72). A matematizálódás következtében alakult ki egy közös szakmai nyelvezet és szimbólumrendszer, egy sajátos tudásanyag, kánon, amelynek ismerete nélkülözhetetlen nemcsak az e területen való érvényesüléshez, hanem a területen született eredmények megéréséhez is. Kiépültek egy szűkebb szakterület határai, létrejöttek saját szakmai standardjai. Bourdieu tehát az autonóm tudományos mező kialakulását e folyamat eredményének tekintette

(Bourdieu 2005: 73).⁷⁰ E történeti időszakkal számos tudománytörténész, tudományszociológus kiemelt módon foglalkozott. A 17–18. század modern tudományos tevékenységének történeti elemzése, a Royal Society szerepe és működése, az empirikus tudományos eljárás kifejlődése, az iparosodás és a tudomány kölcsönhatása megjelenik a szociológiai munkákban is (Merton 2002, Pál 2015, Shapin és Schaffer 1985). Nehéz lenne vitatni, hogy a 17–18. században e területen is jelentős változásokat figyelhetünk meg. Ugyanakkor bár Bourdieu elemzéseiben kitüntetett szerepet játszik a harc és a konfliktus, talán meglepő lehet, hogy a tudományos mező határainak létrejöttét a történelmi elemzés során nem a hatalmon lévők privilégiumának, hanem egy „természetes” folyamat következményeként írta le. Nem beszél ugyanakkor a tudósok határmunkálatairól, melynek során „a tudomány intézményét (azaz a tudomány művelőit, módszereit, a felhalmozott tudást, értékeket és a munka szervezését) kiválasztott jellemzőkkel ruházzák fel azzal a céllal, hogy társadalmi határvonalat képezzenek, amely egyes intellektuális tevékenységeket »nemtudományként« különböztet meg” (Gieryn 2006). Ez alapján a modern tudomány megszületése semmiképpen nem tekinthető egy természetes folyamatnak, a tudomány jellegzetességei kiépülése nem belső sajátosság alapján történt, hanem a tudósok ideológiai erőfeszítésének, stratégiáinak eredményeként értelmezhető, és a tudományos és a politikai mechanizmusok e határmunkálat során sem választhatók el egymástól. Jó példa erre a szociológia kialakulása során Durkheim elsőbbsége, aki nem az egyetlen jelentkező volt a szociológia megalapítására, sikere pedig kizárólag többféle: intézményi, társadalmi és tudományos körülmény együttes hatásaként értelmezhető (Némédi 1996b, 2005a).

Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy Bourdieu elméletében miként keveredik, csúszik össze az autonómia, illetve a mező bezárulásának kérdése. Elismerte ugyan, hogy a tudományos mező egy tágabb társadalmi mező része, hogy kapcsolatban áll a politikával vagy a gazdasággal, ezek hatását azonban a működő tudomány esetében a lehető legkisebb mértékre redukálta azzal, hogy a tudományos mező nagyfokú autonómiáját, egyediségét hangsúlyozta, mely képes megtörni a kívülről érkező kényszerek hatását. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a modern tudomány kialakulásától fogva nagyon is szoros kapcsolatban állt társadalmi környezetével. Steve Shapin és Simon Schaffer a már korábban is említett, korszakalkotó és nagy hatású *Leviathan and the Air-Pump. Hobbess, Boyle, and the Experimental Life* című tudománytörténeti munkájukban

⁷⁰ Míg azonban a racionalizálódás, pontosabban a matematizálódás a tudományos mező autonómiájának és így a tudományos igazságok termelésének egyik mérföldköve volt, addig ugyanez a fajta racionalizáció a politikai mező esetében csupán a hatékonyság növelése mellett a tudományosság „látszatával ruházta fel”, legitimálja a politikai érdekeket, és a „politikai kérdéseket a szakemberek ügyének álcázza” (Bourdieu 1987: 111).

meggyőzően mutatták be, hogy például a kísérleti eljárás megszilárdulásában jelentős szerepet játszott a nem tudományos tevékenységet végző, szavahihető szemtanúk csoportja, illetve az a (nem tudományos) meggyőződés, hogy az egyének tanúskodása szabad és megbízható (Shapin – Schaffer 1985). Shapin és Schaffer elemzését maga Bourdieu is felhasználta 1991-es munkájában, arra utalva, hogy a tudomány speciális területe egyszerre volt nyitott és nyilvános, illetve zárt és szelektív (Bourdieu 1991: 6), és e nem hétköznapi tér az, amely a megbízható szemtanúk kollektív felügyelete révén biztosította egy adott tudományos tény ismeretét és elismerését. Az autonómia kérdésében tehát Bourdieu valójában nem végzett történeti elemzést, inkább illusztrációként alkalmazott történeti példákat, és más mezőknél adott elemzéseivel ellentétben nem azt hangsúlyozta, hogy a mező belső, autonóm kritériumai valójában egy önkényes társadalmi szerkezet átörökítését szolgálják, mint ahogyan erre például az iskolarendszer vizsgálata során rámutatott. A tudomány esetében ez furcsa módon megfordul: itt Bourdieu elfogadja, sőt igazolja az autonómiát, és nem kívánja bemutatni a „látens” struktúrát. Ezért azt mondhatjuk, hogy más mezőkhöz való minden hasonlósága ellenére az objektív igazságra való képesség tekintetében Bourdieu privilegizálja a tudományt. Azt, hogy Bourdieu csupán felületesen kezelte a tudományos mező többi mezőhöz való viszonyát, a tudomány tekintélyének megóvására irányuló – nem titkolt – szándékával magyarázhatjuk. Ez megmutatkozott abban is, ahogyan a tudományos mező autonómiájának esetleges sérülését kezelte, ahol a történeti perspektíva hiánya még szembetűnőbb. Az autonómia megszületésének történeti perspektívája Bourdieu szerint a tudományos mező módosulása az objektív struktúrák, a habitus és az adott körülmények egymásra gyakorolt hatásaira vezethető vissza. Ez azonban nem ad magyarázatot arra, hogy Bourdieu miért látta veszélyeztetve a tudomány autonómiáját épp a 2000-es évek elején (Bourdieu 2005). Mi az a látens mechanizmus, ami a modellszerű leírásban olyan jól meghatározott, és működőképesnek látszó biztosítékokat egyszerre életképtelenné teszi? Talán a belépési küszöbök nem töltik be a nekik szánt funkcióikat, egyszerűen leértékelődtek? A bourdieu-i képlet egyszerű: napjainkban a pártatlan tudósok munkáját tudományon kívüli tényezők, elsősorban az állami támogatás csökkenése, illetve a nyereségorientált kereskedelmi és ipari csoportok szorítása veszélyezteti (Bourdieu 2005: 8). Bourdieu e tekintetben ugyanúgy járt el, mint a klasszikus tudományszociológia képviselője, Robert K. Merton, aki a tudományos ethoszt mint ideáltípust a valóságban tapasztalható diszfunkciók azonosítására alkalmazva az 1940-es években a legfontosabb feladatnak a tudomány (vélt vagy vágyott) autonómiájának védelmezését tekintette. A különbség csupán annyi, hogy míg Merton esetében a politikai hatalom, a totalitárius rendszerek külső beavatkozását kellett kimutatni, Bourdieu a gazdasági tényezők, a piaci szemlélet tudományban való megjelené-

se miatt emelte fel a szavát. Ez a magyarázat azonban önmagában nem elegendő, Bourdieu maga is felületesnek ítélte. Egyetlen, jelen esetben csupán gazdasági tényezőkkel magyarázni egy változást, leegyszerűsítő materializmus, írta a tudomány, a televízió vagy az irodalmi mikrokozmoszról szóló munkáiban (2001). „A külső meghatározó tényezők, amelyekre a marxisták hivatkoznak – például a gazdasági válságok, a technikai újítások vagy a forradalmak –, csupán a mező struktúrájának általuk előidézett változásain keresztül hathatnak. A mező megtörő hatásukat (mint a fényt a prizma), ezért például a politikai rendszerváltás vagy a gazdasági válság idején bekövetkező változásokat [...] kizárólag akkor érthetjük meg, ha megismerjük a mező működésének sajátos törvényszerűségeit (» fénytörési együtthatóját«, vagyis autonómiájának mértékét) (Bourdieu 2001: 76, kiemelés az eredetiben). Ha elfogadjuk Bourdieu érvelését, akkor arra a kérdésre kellene választ kapnunk, hogy mi lehet az a belső szerkezetváltozás, ami a mező ellenállását ily módon erodálhatta.

7. Szociológiatörténeti munkák új perspektívákból

Az eddigi fejezetekben az vizsgáltuk, hogyan viszonyul a szociológia saját történetéhez, illetve miként gondolkoztak a szociológia korábbi elméletalkotói a tudományos tudás termeléséről és a tudomány működéséről, milyen szociológiai (jellegű) elméleti megközelítések születtek, és ezek hogyan alkalmazhatók egyes szociológiatörténeti vizsgálatokban. Ebben a fejezetben néhány olyan szociológiatörténeti munka vázlatos bemutatása következik, melyek inspirációként szolgálhatnak a kontextuális elemzés során.

A tudománytörténész pozíciója mindig problematikus, és ugyancsak speciális helyzetet jelent, ha szociológusként a szociológia történetét vizsgáljuk (Bourdieu 1988). Pozíciónk egyrészt egy belső pozíció, amennyiben a diszciplína határain belül szocializálódtunk, elsajátítva a korszakokon áthagyományozódó diszciplináris szemléletet, hallgatólagos tudást, módszertani kereteket stb., másrészt valamiféle kívülállóságot feltételezünk, amennyiben épp e magától értetődőségek megkérdőjelezése, egy-egy megközelítés komplexebb értelmezése vagy a tudomány működésmódjának a megértése a cél. „Két szélsőséges pozícióval találkozunk (és persze sok átmenettel közöttük): az egyik szerint teljesen kívülállónak kell lenni, hogy elemezhesünk egy diszciplínát, és elkerüljük azt, hogy higgyünk a vizsgált tudományág módszereiben, előfeltevéseiben. A másik szélsőséges álláspont szerint pedig a tökéletes megértés szempontjából lényeges, hogy a diszciplína részesei legyünk.” (Gárdos – Kovács – Vajda 2020: 136) A gyakorlat azt mutatja, hogy a szociológiatörténészek legtöbb esetben rendelkeznek a belső tudással, ami azért is hasznos, mert Fleck gondolközösségeire hivatkozva lehetővé teszik a megértését, és talán nagyobb esély nyílik arra, hogy az általuk termelt tudás maga is a szociológiai tudás részévé váljon.

A szociológiatörténetet kontextuális és reflexív módon feldolgozó munkára szerencsére több igazán kiváló példát találunk, ezek közül csupán néhányat említünk itt, jelezve, hogy a fentiekben vázoltak közül mely szempontok érvényesülnek egy-egy munkában. Lannoy 2004-es tanulmánya, melyben Robert E. Park amerikai városszociológus 1915-ben az *American Journal of Sociology* hasábjában megjelent *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the*

City Environment című írása nyomán hívja fel a figyelmet arra, hogy a későbbi korok szokásos értelmezésével szemben Park adott publikációjának elsődleges célja nem saját kutatási programjának bemutatása volt, hanem az, hogy nyilvánosan szembehelyezkedjen a korabeli szociológiai kutatási gyakorlattal. Mindezt elemzésében Lannoy Park tudományos pozíciójával kapcsolja össze, mely szerte ekkor sokkal inkább marginális, mint meghatározó volt az amerikai szociológiai mezőben (Lannoy 2004). Egy másik típusú megközelítést képvisel a Craig Calhoun által szerkesztett, 2007-ben megjelent tanulmánykötet, melyben a szerzők az amerikai szociológia történetét járják körül a társadalmi, tudományos, kulturális stb. körülmények figyelembevételével. A tanulmányok többféle perspektívát alkalmaznak, melyek közül egyfelől Charles Camic tanulmányát emeljük ki, mely az amerikai szociológia helyzetét elemzi a gazdasági világválság és a New Deal időszakában, olyan szempontokat is megjelenítve, mint az intézményi keretek, a kutatómódszertan vagy a különböző stratégiák és nyilvános megjelenések szerepe a tudomány működésében (Camic 2007). Másfelől megemlítenéd Andrew Abbott és James T. Sparrow *Hot War, Cold War: The Structures of Sociological Action* című tanulmánya, mely az amerikai szociológia 1940–1955 közötti időszakát elemzi a gazdasági és társadalmi körülmények, a szociológusok demográfiai összetétele, az intézményrendszer, a kormányzati pozíciójuk és a háború tudományos életre gyakorolt hatásainak függvényében (Abbott – Sparrow 2007).

Több remek hazai munka (Némedi 1996b, 2005a, Pál 2015, Somlai 2021) is született e területen. A hazai szociológiatörténészek közül Némedi Dénes volt az első, aki a szociológiatörténet új típusú megközelítését szisztematikusan alkalmazta munkái során. Ezt mutatja Durkheimről szóló, fentiekben már idézett tanulmánykötete (Némedi 1996b), illetve az 1890 és 1945 közötti szociológia történetét, a szociológiai tudás termelésének módját, pontosabban az intézményi, elsősorban az egyetemi rendszerek átalakulásának perspektívájából bemutató monográfiája (Némedi 2005a). A könyv célja annak a sajátos társadalomismereti termelési módnak a bemutatása, amelynek „tárgya, a »társadalom« mint tudományos kategória csak ennek az intézményesülésnek az eredményeként szilárdult meg” (Némedi 2005a: 11). A diszciplína tárgyát egy sajátos „gyártási” folyamat eredményének tekintette, amely nem eleve adott, hanem az adott közegen belül számtalan vita, egyeztetés és egyezkedés eredményeként formálódott és szilárdult meg. Némedi könyve arra is rávilágít, hogy a szociológia adatgyűjtési technikáinak, módszertani eljárásainak változásai, különös tekintettel a modern értelemben vett survey elterjedésére – mely a standardizálhatósága mellett lehetővé tette, hogy az elemzési egység az egyén és annak véleménye legyen (Némedi 2005a: 543–544) – milyen jelentős mértékben módosították a kutatható kérdések körét és a tudományos célkitűzések tartalmát, határait is. Némedi mun-

kája bemutatja, hogy a 20. század közepére a tudástermelés mely fajtája vált általánosan elterjedtté, de az is világossá válik számunkra, hogy nem „ez volt az egyetlen lehetséges kiút az egyetemi szociológia csapdáiból” (Némedi 2005a: 13). Az pedig, hogy a módszertani változások szerepére hívja fel a figyelmet, a szociológiatörténet eddig viszonylag reflektálatlan területére kalauzolja az olvasót. Pedig a tudománykutatás bizonyos eredményeit, melyek leginkább a természettudományos gyakorlatokban a tények fabrikálására hívták fel a figyelmet, a szociológia esetében épp a kvantitatív módszertani eljárások elemzése során lehetne kiválóan alkalmazni.

A nemrég megjelent munkák közül kiemelkedik Pál Eszter *A viktoriánus Anglia* című könyve (Pál 2015), mely a 19. századi tudományos viták, elsősorban az evolucionista szemlélet megjelenését és alakulását mutatja be egy tágabb társadalmi, történeti, kulturális környezetben. A könyvben együttesen jelenik meg az esztétorténet és a tágabb kontextus, melyek mentén többlettérrel nyernek maguk a korabeli evolucionista gondolatok is. E munka azért is releváns számunkra, mert hasonló elméleti hagyományra (Fleck, Merton, Bourdieu, Gieryn, Shapin munkáira) támaszkodik, mint ezt magunk is tettük. Másrészt fontos kiemelni, hogy a szerző explicit módon kerüli a külső-belső dichotómiát, egyértelmű célkitűzése, hogy a tudományos vitákat nem csupán önmagukban szemlélje, de ne is essen a társadalmi determinizmus csapdájába. Egy sokszereplős folyamatot követhetünk végig, melyben a szereplők cselekvései, azok egymásra gyakorolt (szándékolt és nem szándékolt) hatásai folyamatosan változtatják a folyamat lehetséges irányait, a szereplők célkitűzéseit és stratégiáit, valamint magának a folyamatnak a kimenetelét is. „A 19. századi Anglia tudományos vitáinak meghatározó, ha nagyrészt csupán latensen is meghúzódó mozgatórugója egy feszítő társadalmi és pszichológiai szükséglet volt, amelyet a modern kor zúdított ránk a maga sajátosságaival: az értelemtulajdonítás szükséglete, méghozzá a szüntelen változások értelemmel való felruházásának szüksége, mely a 19. században a haladásról, evolúcióról és kontingenciáról szóló vitákban jutott kifejezésre. Ezek a viták tehát végső soron nem pusztán a tudományos igazságokról, sőt, nem is csak a társadalmi és kulturális legitimitásért és hatalomért, intézményes pozíciókért és elismerésekért folytatott harcokról szóltak, hanem – ha úgy tetszik – a modern kor emberének végső ontológiai kérdéseiről is.” (Pál 2015: 16–17) A többféle történeti folyamat együttes elemzése pedig nem csupán az elméletek vagy az intézményrendszer elemzésénél mutatkozik meg, hanem – és esetünkben talán ez a leginkább izgalmas, ha olyan doktoranduszokra gondolunk, akik nem feltétlenül szociológiatörténeti problematikával foglalkoznak – a viktoriánus Anglia társadalmi viszonyainak feltérképezésénél is. Pál ugyanis a demográfia, az oktatás, a vallás és a szekularizáció, valamint a kommunikáció kereteinek korabeli helyzetét és változásait nem pusztán leíró módon ismerteti,

megadva például a főbb demográfiai adatokat, a népességszám növekedését, a nők és férfiak, vagy a szegénység mértékét az adott társadalomban, hanem ezekkel és a főbb törvényi, szabályozási változások beemelésén túl beépíti a változó helyzet korabeli értelmezéseit, azok dominanciájának változását is. Ez a keretezési mód pedig lehetővé teszi, hogy az általa később tárgyalt, a tudomány intézményrendszerének átalakulására vonatkozó folyamatokat már ebben a keretben tudjuk értelmezni, például a korabeli Angliára jellemző vallás és a tudomány bonyolult viszonyában. A tudományos intézményrendszer tárgyalásakor példaértékűnek tekinthető, ahogyan a könyv a modern értelemben vett tudomány megszületését és benne az egyes intézmények és személyek stratégiáit, mozgásterét megrajzolja. A kötet abból a szempontból is meggyőző, ahogyan az elméleti viták, az egyes evolúciós elméletek bemutatásakor a szerző betekintés ad az azok mögött álló tágabb szemléletmódokba, világértelmezésekbe is, amit az adott álláspont magában foglal.

2021-ben Pál Eszter szerkesztésében jelent meg *A tudomány keretei* című kötet, mely több újszerű szociológiatörténeti tanulmányt is közöl (Pál 2021). Marx-Dén Krisztina az etnikai hovatartozás szerepét vizsgálja az afroamerikai W. E. B. DuBois tudományos pályafutásán keresztül az amerikai szociológia intézményesülésének korai időszakában (Marx-Dén 2021).⁷¹ Havrancsik Dániel írása az emigrációs lét tudományos életműre gyakorolt hatását elemzi Alfred Schütz és Mannheim Károly élettörténetének összehasonlító elemzésében (Havrancsik 2021), illetve Somlai Péter, aki a haladás eszméjének különböző korszakait vázolja fel mint a társadalomtudományok egyik lehetséges és mélyreható kontextusát (Somlai 2021).

Ami talán még nem igazán jellemző a szociológiatörténeti munkákra, az a tudományszociológia 1970-es évekbeli gyakorlatának, a tudományos tevékenység gyakorlatban való megfigyelésének célkitűzése. Nyilván a történeti munkák esetében a tudományos tevékenység szinkron, gyakorlatban való megfigyelése lehetetlen, amennyiben a ma már klasszikus tudományantropológiai vizsgálatoakat vesszük mintául. A tudományszociológia és az antropológia 1970-es években kibontakozó irányzata számos újítással élt, többek között, hogy egy tudományos állítás jelentése nem értelmezhető annak kontextusa nélkül, emellett a tudás előállításában és átadásában a hallgatólagos készségek és az informális tudás szerepét is lényegesnek tartották, a tudományra mint emberek által folytatott kollektív tevékenységre tekintettek. Továbbá számos, már általunk is említett dichotómia meghaladását tűzték ki célul, úgy, mint a külső-belső tényezők vagy a természet- és társadalomtudományok szétválasztását. Lényegesnek tekintet-

⁷¹ E témában lásd a fentebb említett amerikai szociológia történetét feldolgozó kötet tanulmányát: Winant 2007.

ték, hogy a tudományt annak folyamatában, működés közben kell vizsgálni, a tudományos tevékenység gyakorlatára kell fókuszálni. Arra hívták fel a figyelmet, hogy a tudományos tények előállításában nem lehet figyelmen kívül hagyni a társadalmi dimenziókat, amelyek nélkül nem létezhet tudomány. Szerintük, a korábbi szemlélettel szemben a társadalmi, szociális tényezők nem eltorzítják a tudományos állításokat, hanem épp ellenkezőleg, az állítások előállításában és rögzítésében alapvető szerepet játszanak mind a társadalmi, mind a természeti folyamatok. A tudományos eredmények ezek alapján nem felfedezésre, hanem megalkotásra kerülnek. A tudománykutatások antropológiai irányzatának egyik lényeges módszertani szabálya ki is mondja: „[n]e a kész tudományt tanulmányozzuk, hanem a bevetésben (*in action*) levőt; vagy még azelőtt szemléljük azt, hogy a tények fekete dobozokká váltak volna, illetve azokat a vitákat tanulmányozzuk, amelyek lehetővé teszik e fekete dobozok kinyitását” (Latour 1987: 21). Erre remek példák Latour és Woolgar, illetve Knorr-Cetina munkái, melyek bemutatása máshol már megtörtént (Szabari 2008). A tudomány kutatói követték a természettudósokat laboratóriumaikba, és mint antropológus, etnológus kollégáik az egzotikus tájakon, ott ismerkedtek meg egy tudományos közösség (törzs) tagjainak szokásaival, hitvilágával, a világról alkotott sajátos tudásukkal (Latour – Woolgar 1979: 17–18).⁷² A személyes részvétel mellett interjúkat készítettek, vitákon vettek részt. Arra is felhívták a figyelmet, hogy a kutatói munka végső eredménye, a megjelent publikáció és a kutatói tevékenység folyamata között lényeges különbség van. Knorr-Cetina szerint a kutatási beszámolók, publikációk inkább elrejtik, mintsem feltárnák a kutatómunka folyamatát. A tényleges történetek és a publikációk leginkább az esetlegesség és a bizonytalanság tekintetében térnek el egymástól, amelyek a kutatómunka során folyamatosan jelen vannak, a beszámolókból viszont teljes mértékben kimaradnak. Egy kutatási beszámoló – annak jól megkomponált és előírt szerkezete – alapján az egyes események, eredmények és következmények logikusan következnek egymásból. Mint ahogyan azt Knorr-Cetina vagy Latourék is kimutatták, a tudományos tények előállításában nem csak a humán vagy társadalomtudományok esetében nélkülözhetetlen az ún. irodalmi technikák alkalmazása. Ez alatt olyan eljárásokra utaltak, melyek nyomán a beszámolók, publikációk megkövetelt formális jellege felerősödik, a kívánt szerkezeti és formai kritériumok megvalósulnak, az érthetőség, átláthatóság, tagoltság vagy éppen logikus felépítés stb. mellett ide tartozik az egyes és többes szám első személyű mondatok mellőzése vagy a passzív szerkezet alkalmazása is. A publikációkban nem jelennek meg az egyéni vagy

⁷² Latour és Woolgar például 1975 októbere és 1977 augusztusa között technikusként vettek részt a kaliforniai Salk Institute for Biological Studies munkájában, ahol szabad hozzáférésük volt a laboratóriumi dokumentumokhoz, eredményekhez, beszámolókhöz, adatokhoz, megbeszélésekhez, és ahol interjúkat készíthettek az ott dolgozókkal (Latour – Woolgar 1979: 39).

közösségi motivációk, erősítve a hagyományos tudományképet, amely tagadja az egyéni érdekek és motivációk szerepét az objektív tények feltárásában. Sőt, az átalakítási munkálatok a publikációk megjelenése után is folytatódnak, hiszen ha valaki azt a későbbiekben felhasználja, az értelmezés új dimenzióit állítja elő. Az átalakulások akkor is működnek, amikor nem jön létre tényleges érintkezés. Az „együttműködők” között nem zajlik együttes cselekvés, a cselekvések a hálózat különböző helyein jönnek létre a társadalmi objektumok folyamatos átalakulása, újraértelmezése közepette (Knorr-Cetina 1981: 131).⁷³ A szövegekben olyan magyarázó beszűrésokat, modalitásokat alkalmazunk, amelyek tényleges szerepe, hogy meggyőzzék olvasóikat a közöltek tényszerűségéről. A meggyőzés pedig akkor sikeres, ha a megjegyzések nem láthatók, nem szűrnak szemet az olvasónak. A szöveg akkor ugyanis úgy olvasható, mint amely a tényekről, a valóságról szól, amely nem kétséges, nem vitatott (Latour – Woolgar 1979: 76). Latourék ezért éppen azokra az állítástípusokra figyeltek, amelyek ily módon biztosítják egy állítás tényszerűségét, azaz elterelik a figyelmet a beszűrésokról. Az állításokat öt osztályba sorolták annak alapján, hogy milyen módon lehetett biztosra venni az állítás tényszerűségét. A legkevésbé biztos állítások, például a cikkek végén található sejtések. Ehhez közel állnak azok, melyek benyomásokat rögzítenek, vagy javaslatokat adnak a további kutatásokhoz. A legérdekesebb talán a köztes típus, mely olyan állítás, amelyhez valamiféle modalitás kapcsolódik, ami megmagyarázza vagy lehatárolja az állítás érvényességi körét. Ezek után jönnek azok a stabil kijelentések, melyek vitán felül állnak, leginkább a tankönyvekben megfogalmazott állítások sorolhatók ide, amit mindenki ismer. A tudományos tevékenységek egyik lényeges feladata éppen e speciális állítástípusok transzformációjában rejlik. A tudományos munka nem más, mint küzdelem a transzformációk elfogadásáért, a kollégák meggyőzése különböző modalitások szükséges, illetve nem szükséges használatáról (Latour – Woolgar 1979: 81). Bár a szociológiatörténetesek esetében nincs arra valódi esély, hogy a tudományt működése közben figyeljék meg, mégis e fenti gondolatmenet rávilágít ennek hiányára. Épp ezért a szociológiatörténetesek esetében is fontos források lehetnek a publikált műveken és vitákon túl a tudósok levelezései, jegyzetei, különböző intézmények levéltári dokumentumai, melyek felkutatására és feldolgozására

⁷³ Latourék részletesen bemutatták, hogy a különböző interakciók és események adatokká válásához folyamatos értelmezésekre, megállapodásokra, egyeztetésekre és döntésekre volt szükség. Ez pedig azt jelenti, hogy a jelek és adatok folyamatos „le-, át- és felírásával”, valamint „tisztázásával” a figyelem lépésről lépésre áthelyeződik az anyagokról és kísérleti állapotokról a feliratokra, a számítógépekbe beírt adatokra, majd a számítógép által előállított adatsorokra, s végül ezek tisztázása után a belőlük előállított diagramokra és grafikonokra. Ami e hosszú transzformáción keresztül létrejön, nem más, mint egy dokumentum, például egy adat vagy egy diagram, amely majd a további műveletek forrása lesz. Az átalakulások folyamatát a szerzők olyan szövegeket előállító szerkezetek együttesének tekintették, melyek az anyagból írásos dokumentumokat állítanak elő.

vannak törekvések. Napjainkban számos archívum gyűjti már a korábbi társadalomtudományi kutatások anyagait, dokumentumait a kutatási beszámolóktól kezdve a terepnaplókon, jegyzőkönyveken, fotókon át az adott kutatásban használt kérdőívekig. Itt kell még megemlíteni, hogy a nem tudományos szövegek, például politikai, tudománypolitikai vagy közéleti megnyilatkozások, státuszok szociológiatörténetbe való beemelése is releváns lehet. És bár a klasszikus időszak esetében kevésbé jelentős, az 1945 utáni szociológia esetében mindenképpen érdemes hangsúlyozni a kvalitatív módszerekkel előállított adatokban, elsősorban szakmai interjúkban, naplókban, életútinterjúkban rejlő szociológiatörténeti lehetőségeket, melyek megfelelő kritikai feldolgozása jelentős hozzájárulást nyújthat a szociológiatörténeti munkákhoz (Kovács – Lénárt – Szabari 2016).⁷⁴ Ugyanakkor számos nehézséget is felvet maga a lehetőség. Itt most nem belemerülve a kvalitatív technikák objektivitás–szubjektivitás dichotómiájába, csak jelezni szeretnénk, hogy a korábban már említett kvantitatív adatokhoz hasonlóan a naplókat, életútinterjúkat is létrehozzák, a megszólalásoknak mindig céljuk van, még akkor is, ha ezek a célok, az azt létrehozók (interjúerek és interjúalanyok) motivációi ismeretlenek előttünk. „[A]z interjúzás nagyon »sűrű« társadalomkutatási terep, nem egyszerű kutatási technika” (Gárdos – Kovács – Vajda 2020), melyben az interjúalany pozíciója mellett az interjú készítőjének pozíciója, kommunikációja is interpretáció tárgya kell, hogy legyen (Gárdos – Kovács – Vajda 2020). A szakmatörténeti interjúk esetében nagyon lényeges szempont, hogy azonosítsuk azokat a narratívákat, melyek az egyes személyek helyzetéhez, a kontextushoz és az adott szakmai közeghez kapcsolódnak (Kovács – Lénárt – Szabari 2016: 108). Ugyanakkor érdemes saját kutatói helyzetünkre is önreflexív módon tekinteni, hiszen az interjúk elemzését „befolyásolja egyrészt maga az elemzendő szöveg, másrészt mindaz a tudás, amely rendelkezésére áll róla. Az értelmezési folyamat során az, amit kontextusnak nevezünk (az interjú szituáció, a társadalmi viszonyok, a kutatás körülményei, illetve az életpálya, a kollégák, az intézmények, voltaképpen a teljes szakmai közeg, a különféle viszonyrendszerek, hatalmi mintázatok) elválaszthatatlan a szövegtől” (Gárdos 2011).⁷⁵

⁷⁴ A magyar szociológia történetének kutatása esetében érdemes megemlíteni a 20. Század Hangja Archivum és Kutatóműhely gyűjteményeit és azon belül is a Szakmatörténeti gyűjteményét, mely közel 50 hazai szociológus szakmatörténeti narratív interjúját tartalmazza. <https://20szazadhangja.tk.hu/szakmatortenet>

⁷⁵ E tekintetben a hazai szociológiatörténeti kutatómunkák esetében mindenképpen fontos megemlíteni a 20. Század Hangja Archivum és Kutatóműhely Szociológiatörténeti interjúgyűjteményét, melyben 2010 óta folyamatosan készülnek szakmatörténeti életútinterjúk a hazai társadalomtudományok művelőivel. <https://voices.tk.mta.hu/handle/123456789/113>

8. Utószó

Talán e rövid jegyzet is rávilágít arra, hogy a szociológiatörténeti munka sem pusztán avítt, porosodó kötetekben megbúvó, napjainkra meghaladott szövegek életrajzi adatokkal színezett ismertetését jelenti. A hagyományos megközelítés során sokszor azonosnak tűnő problémákat tárgyaló vagy azonos fogalmakat használó elméleteket állítunk egymás mellé, esetleg kronológiai rendben sorolva fel, a történeti hátteret és a reflexivitást mellőzve, azt sugallva, hogy egymás előképei vagy következményei. Az elméletek értelmezésekor, egymáshoz való viszonyuknak elemzésekor a tágabb történeti, társadalmi kontextus gyakran nem jelenik meg. Pedig legtöbb esetben csupán a jelenből visszatekintve rajzolódik ki egy folyamatosan fejlődő, egymás eredményeire építő tudomány képe.

A szociológiatörténet, amennyiben ez alatt egy történeti, kontextuális és reflexív elemzés alkalmazását értjük, többértű és más típusú tudást eredményez. A történeti elemzés során lényeges vizsgálati szempont, hogy az adott gondolkodók mikor, milyen történelmi, kulturális, társadalmi környezetben fogalmazták meg állításait, mik voltak a korszakot meghatározó világértelmezések és narratívák. Az elméletek és eredmények kereteinek feltérképezése az jelenti, hogy azonosítjuk azokat a szűkebb és tágabb diskurzusokat, tudományos és szociális környezetet, melyek szerepet játszottak az egyes tudományos megszólalások létrejöttében. További vizsgálati szempont lehet, hogy az egyes szereplők milyen pozícióban fogalmazták meg kijelentéseiket, mely tudományterület, tudományos közösség, paradigma képviselőjeként, milyen erőforrások birtokában és intézményi struktúrában jutottak az adott következtetésekre. Lényeges ugyanis, hogy a tudományos, így a szociológiai tudás is társas és társadalmi alkotás eredménye, épp ezért sohasem vezethető vissza kizárólag egyetlen individuum tevékenységére. Ennek megfelelően a szociológiatörténet esetében is alapvető feladat lehet azoknak a közösségeknek a feltérképezése, melyek az egyes szociológiai tudásokat, elméleteket, módszertani eljárásokat létrehozták, illetve intézményesítették vagy idővel átalakították. Nem elegendő, hogy különböző szociológiai vizsgálatoknak azonos a tárgya, elengedhetetlen elemezni, hogy ezek az elméletek milyen gondolatközösségekben alakultak ki, hiszen a fogalmak, a

kérdésfelvetések, a lehetséges megoldások egyrészt az elődök által determináltak, másrészt koronként és közösségenként eltérhetnek, így nem feltétel nélkül azonosíthatók egymással. Minden korban megjelölhetők azok a területek, amelyeket az adott korszak középpontba helyez, ilyen témák voltak például a modernitás vagy a trauma, napjainkban pedig egyik kiemelkedő területté vált a környezetvédelem. Azt pedig, hogy mely korszakban mely terület, téma kerül a középpontba, elsősorban társadalmi faktorok határozzák meg.

Be kell látnunk, hogy léteznek úgynevezett „szakmai” nemzedékek, aminek tagjainak magatartását, ízlését, érzéseit és gondolkodásmódját korlátozza az az összefüggésrendszer, melyben elsajátították szakmai tudásukat, illetve amiben kutatnak és tevékenykednek. Épp ezért a szociológiatörténet szempontjából alapvető feladat figyelembe venni, hogy egy elméleti megközelítés társadalmi, kulturális kontextusának megváltoztatása vagy egy újabb tudósgeneráció megjelenése gyakran reflektálatlanul változtatja meg az elméleti és módszertani keretek jelentését is.

Mindezek mellett, a szociológiatörténet szempontjából mindenképpen megkívánandó perspektíva lehet egy adott tudományterület intézményi kereteinek, azon belül a tudósok lehetséges mozgásterének feltérképezése, ami választ adhat arra a kérdésre is, hogy bizonyos elméletalkotók milyen tudományterület képviselőiként definiálják magukat, vagy milyen diszciplináris hatásokkal találkoznak. A történeti munka során célszerű lehet a tudományos tevékenységre stratégiai eredményeiként tekinteni, melyek esetünkben elsősorban nem egyéni, személyes jellegűből adódóan válnak érdekessé, hanem azáltal, hogy ezeket a stratégiákat úgy fogjuk fel, mint adott keretek által meghatározott eljárásmodokat, melyekben a tudományos, társadalmi és tudománypolitikai szempontok együttesen játszanak döntő szerepet. Így például a szociológiai tudás termelése esetében is figyelemre méltók az intézményi keretek, finanszírozási struktúrák, melyek alapvető befolyással bírnak a közösségi és egyéni stratégiákra, így például intézményesített pozíciók betöltésére vagy a hivatkozások és idézetek gyakorlatára.

Másfelől, a szociológiatörténet szempontjából kulcsfontosságú lehet, hogy a kutatói munka ne csupán a megszületett eredmények, publikációk elemzésére irányuljon, hanem a folyamatokra, a tudományos tevékenységek gyakorlatára, amik részévé válnak magának az eredményeknek is. Ez pedig azt jelenti, hogy számos, a szociológia által már bevett módszer és forrás bevonása nélkülözhetetlen a szociológiatörténet esetében is, mint például interjúk, levelezések, naplók vagy jegyzőkönyvek elemzése.

A fentebb vázolt historikus, kontextuális szociológiatörténet ugyanakkor nem zárja ki az aktualizálás lehetőségét, éppen ellenkezőleg, segíti azt, amennyiben rámutat a valódi kapcsolatokra, hasonlóságokra vagy lényeges különbségekre.

Arra is lehetőséget ad, hogy a szociológus saját történeti és társadalmi pozíciójának is tudatába legyen, aki pozíciójánál fogva maga is korlátozott módon képes mind a jelen, mind a múlt történéseit értelmezni, ugyanakkor képes annak felismerésére, hogy a múlt következményei szerves részét képezi jelenünknek. Erre világíthatnak rá például a fogalomtörténeti elemzések, az alkalmazott módszerek, kutatási kérdések elemzései az eltérő társadalmi értékek és normák, vagy a tágabb kulturális, elméleti divatok, valamint a gazdasági, politikai stb. környezeti hatásának megértése nyomán. Ennek következtében pedig a szociológiatörténet maga is éppúgy része lehet a múlt hatékonyabb megértésének, például a tudományos stratégiák és az elméleti keretek vagy az adott történelmi időszak értelmezésének, mint a jelenkori kutatások irányának és céljainak meghatározásának, a szükséges elméleti és módszertani reflexiók elvégzésének vagy a saját kutatási pozíciók tisztázásának és a stratégiák kialakításának.

Irodalom

- Abbott, A. (1991): History and Sociology: The Lost Synthesis. *Social Science History*, 15(2): 91, 201–238.
- Abbott, A. – Sparrow, J. T. (2007): Hot War, Cold War: The Structures of Sociological Action, 1940–1955. In: Calhoun, Craig (ed.): *Sociology in America. A History*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 281–313.
- Andorka R. (1970): Születéskorlátozás az Ormánságban a XVIII. század vége óta. *Demográfia*, 13(1–2): 73–85.
- Andorka R. (1981): A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben (XVIII–XIX. század). *Ethnographia*, 92(1): 94–110.
- Appadurai, A. (2011): A kutatáshoz való jog. *Anblokk*, 5: 66–75.
- Atkinson, Will (2021): The social space and misrecognition in 21st century France. *The Sociological Review*, 69(5): 990–1012. DOI 10.1177/00380261211020182
- Ben-David, J. (1971): *The Scientist's Role in Society: A Comparative Study*. Prentice Hall, Englewood Cliffs NJ
- Berger, V. (2016): A tér kategóriája a szociológia- és társadalomelméletekben. Doktori disszertáció. ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, Budapest
- Bergmann, W. (1990): Az idő a szociológiában. In: Bergmann et al.: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Akadémiai, Budapest, 117–174.
- Berkovits B. (2009): Bourdieu és a „tudományos igazságok szociológiája”. *Replika*, 65–78.
- Bloor, D. (1999): A tudásszociológia erős programja. In: Forrai G. – Szegedi P. (szerk.): *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény*. Áron Kiadó, Budapest, 427–446.
- Bódy Zs. – Ö. Kovács J. (szerk.) (2006): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest
- Bottomore, T. – Nisbet, R. (1978): *A History of Sociological Analysis*. Basic Book, New York

- Bourdieu, P. (1975): The specificity of the scientific field and the social conditions of the progress of reason. *Social Science Information*, 14(6): 19–47.
- Bourdieu, P. (1987): A politikai mező. *Valóság* 30(1): 110–115.
- Bourdieu, P. (1988): *Homo Academicus*. Stanford University Press, Palo Alto
- Bourdieu, P. (2001): *Előadások a televízióról*. Osiris, Budapest
- Bourdieu, P. (2005): *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Gondolat, Budapest
- Bourdieu, P. (2009a): A tudományos mező. *Replika*, (67): 11–36.
- Bourdieu, P. (2009b): A tudomány társadalmi haszna. A tudományos mező klinikai szociológiája. *Replika*, (67): 37–64.
- Bucchi, M. (2004): *Science in the Society. Introduction to Social Studies of Science*. Routledge, London
- Burawoy, M. (2004): For public sociology. *American Sociological Association Presidential Address. American Sociological Review* 70(1): 4–28. magyarul: *Uő.* (2006): Közérthető szociológiát! *Replika* (54–55): 35–66.
- Burke, P. (1993): *History and Social Theory*. Ithaca, Cornell University Press, New York
- Carr, E. H. (1995): *Mi a történelem?* Osiris, Budapest
- Calhoun, C. (2007): *Sociology in America. A History*. The University of Chicago Press, Chicago and London
- Camic, Ch. (2007): On Edge: Sociology during the Great Depression and the New Deal. In: Calhoun, C. (2007): *Sociology in America. A History*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 225–280.
- Collins, H. M. (1998): The meaning of data: Open and closed evidential cultures in search for gravitational waves. *American Journal of Sociology*, 104(2): 293–338.
- Comte, A. (1979): *A pozitív szellem. Két értekezés*. Magyar Helikon, Budapest
- Coser, L. A. (1986): *Masters of Sociological Thought: Ideas in Historical and Social Context*. Harcourt Brace Jovanovich, New York
- Davis, K. – W. E. Moore (1945): Some Principles of Stratification. *American Sociological Review*, 10(2): 242–249. <https://www.jstor.org/stable/2085643>
- Delanty, G. – Isin, E. F. (2003): *Handbook of Historical Sociology*. Sage, London
- Durkheim, É. (2000): A szociológia módszertani szabályai. In: Felkai G. – Némédi D. – Somlai P. (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Új Mandátum, Budapest, 272–313.
- Durkheim, É. (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Osiris, Budapest
- Durkheim, É. (2003): *Az öngyilkosság*. Osiris Könyvtár, Budapest
- Durkheim, É. (2004): *A vallási élet elemi formái*. L'Harmattan, Budapest

- Durkheim, É. – Mauss, M. (2005): Az osztályozás néhány elemi formája. Adalékok a kollektív képzetek tanulmányozásához. In: Fehér M. – Békés V. (szerk.) (2005): Tudásszociológiai szöveggyűjtemény. Typotex, Budapest, 113–132.
- Erdélyi Á. (2004): Történelem és teória között. Uő.: A társadalmi világ ideáltipikus felépítése. Tanulmányok. Neumann Kht., Budapest <http://www.mek.oszk.hu/05000/05014/html/erdelyia0004.html>
- Fáber Á. (2009): Pierre Bourdieu tudományfelfogása. Replika (67): 7–10.
- Faragó T. – Óri P. (2021): A magyarországi történeti demográfiai kutatás vázlatos története (1945–2020). KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest
- Felkai G. (2006): Az „idegen” megjelenítése Sombart, Simmel és Schütz munkáiban. In: Örkény A. (szerk.): Tanulmányok Csepeli György 60. születésnapjára. Politikatudományi Intézet, Budapest (elektronikus kiadvány)
- Felkai G. (1999): Mannheim Károly. Új Mandátum, Budapest
- Felkai G. (2007): A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig. II. kötet. Századvég, Budapest
- Feyerabend, P. (2002): A módszer ellen. Atlantisz, Budapest
- Fleck, L. (1979): Genesis and Development of a Scientific Fact. University of Chicago Press, Chicago.
- Fleck, L. (1986): Some specific features of the medical way of thinking. In: Cohen, R. S. – Schnelle, Th. (eds.): Cognition and Fact. Materials on Ludwik Fleck. Dordrecht, D. Reidel Publishing Company, Boston, 39–46.
- Fletcher, R. (1972): The Making of Sociology. Nelson, London
- Gárdos J. (2009): Tudományszociológus és/vagy tudományantropológus? Bevezetés Pierre Bourdieu igazságáról szóló elméletébe. Replika, (67): 99–109.
- Gárdos J. (2011): Interjú szociológiai források újrafelhasználása. Szociológiai Szemle, 21(3): 125–145.
- Gárdos J. – Kovács É. – Vajda R. (2020): Önszociológiák? Új kihívások a kvalitatív módszereket alkalmazó kutatásokban és archiválásukban. In: A. Gergely A. – Kapitány Á. – Kapitány G. – Kovács É. – Paksi V. (szerk.): Kultúra, közösség és társadalom: Tanulmányok Tibori Tímea tiszteletére. Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Szociológiai Társaság, Budapest
- Geertz, Cl. (1993): Local Knowledge. Fontana Press, London
- Gieryn, Th. F. (2006): Határmunkálatok és a tudomány elhatárolása a nemtudománytól: feszültségek és érdekek a tudósok szakmai ideológiáiban. Replika, (54–55): 173–194.
- Gyáni G. (2006): A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés. In: Bódy Zs. – Ö. Kovács J. (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Osiris, Budapest, 11–56.
- Habermas, J. (1993): A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Osiris, Budapest

- Hagstrom, W. O. (1965): *The Scientific Community*. Basic Books, INC, New York/London
- Havrancsik D. (2016): *Fenomenológia és társadalomtudomány: Alfred Schütz protoszociológiája*. *Különbség*, 16(1): 115–129.
- Havrancsik D. (2017): Alfred Schütz „tudománytana”. *Nagyerdei Almanach*, (2): 66–72. http://nagyalma.hu/container/volume/2017/172.04._HD_66-72p.pdf
- Havrancsik D. (2021): *Próféták száműzetésben*. Mannheim Károly, Alfred Schütz és a tudásszociológia két útja. In: Pál E. (szerk.): *A tudomány kerekerei*. Martin Opitz, Budapest, 67–104.
- Hessen, B. (2009): *The Social and Economic Roots of Newton's Principia*. In: Freudenthal, G – McLaughlin, P. (eds.): *The Social and Economics Roots of the Scientific Revolution*. Springer, Berlin, 41–102. DOI 10.1007/978-1-4020-9604-4
- Horváth G. K. – Keszei A. (2006): *Társadalomtörténet és szociológia*. In: Bódy Zs. – Ö. Kovács J. (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris, Budapest
- Inglis, D. (2013): *What is Worth Defending in Sociology Today? Presentism, Historical Vision and the Uses of Sociology*. *Cultural Sociology*, (3): 1–20. DOI: 10.1177/1749975512473288
- Jahoda, M. – Lazarsfeld, P. F. – Zeisel, H. (1999): *Marienthal. Új Mandátum*, Budapest
- Jařábek, H. (2001): *Paul Lazarsfeld – the funder og modern empirical sociology: research biography*. *International Journal of Public Opinion Research*, 13(3): 229–244.
- Jones, R. A. (1983): *The New History of Sociology*. *Annual Review of Sociology*, (9): 447–469.
- Karácsony A. (1995): *Bevezetés a tudásszociológiába*. Osiris–Századvég, Budapest
- Karády V. (2005): *A francia egyetem Napóleontól Vichyig*. Felsőoktatási Kutató Intézet–Új Mandátum, Budapest
- Karády, V. – Nagy P. T. (2019): *Sociology in Hungary. A Social, Political and Institutional History*. Springer International Publishing AG, Cham, (e-Book), DOI 10.1007/978-3-030-16303-7
- Knorr-Cetina, K. (1999): *Epistemic Cultures. How the Science Make Knowledge*. Harvard University Press, Cambridge
- Kovács É. (szerk.) (2008): *Tükörszilánkok – Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. MTA Szociológiai Kutatóintézet – 1956-os Intézet, Budapest
- Kovács É. – Lénárt A. – Szabari V. (2016): *(Fel)talált tudomány. Az 1971-es Kemény-féle reprezentatív cigánykutatás idején keletkezett kvalitatív szociológiai*

- giai források utóélete. HÍD: irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat 12(12): 104–125.
- Kragh, H. S. (2003): *An Introduction to the Historiography of Science*. Cambridge University Press, Cambridge
- Kuhn, Th. (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris, Budapest
- Kupa L. (1996): *Történet és identitás. Gondoljuk újra a szociológiatörténetet*. Replika, (23–24): 183–189.
- Kusch, M. (2005): *Filozófia és tudásszociológia*. In: Fehér M. – Békés V. (szerk.): *Tudásszociológiai szöveggyűjtemény*. Typotex, Budapest, 329–376.
- Kutrovácz G. (2013): *David Bloor és a tudásszociológia Erős Programja*. In: Ropolyi L. (2013): *Bevezetés a tudományfilozófiába*. ELTE, Budapest, 124–126.
- Kutrovácz G. – Láng B. – Zemlén G. (2008): *A tudomány határai*. Typotex, Budapest
- Laki J. (2006): *A tudomány természete. Thomas Kuhn és a tudományfilozófia történeti fordulata*. Gondolat, Budapest
- Lannoy, P. (2004): *When Robert E. Park Was (Re)Writing “The City”: Biography, the Social Survey, and the Science of Sociology*. *The American Sociologist*, 35(1): 34–62.
- Láng B. (2004): *Tudománytörténet*. BUKSZ Budapesti Könyvszemle, 16(4): 317–327.
- Latour, B. (1987): *Science in Action*. Harvard University Press, Cambridge
- Latour, B. (1999): *Sosem voltunk modernek*. Osiris–Gondolat, Budapest
- Latour, B. (2005): *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press, Oxford
- Latour, B. – Woolgar, St. (1979): *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*. Sage, London
- Mandalios, J. (1996): *Historical Sociology*. In: Turner, B. S. (ed): *The Blackwell Companion to Social Theory*. Blackwell Publishing, Malden MA, 389–415.
- Mannheim K. (1996): *Ideológia és utópia*. Atlantisz Kiadó, Budapest
- Mannheim K. (1999): *A tudásszociológia*. In: Felkai G.: *Mannheim Károly. Új Mandátum*, Budapest, 89–116.
- Mannheim K. (2000): *A nemzedékek problémája*. In: Mannheim K.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Osiris, Budapest, 201–253.
- Mannheim K. (2005): *Tudásszociológia*. In: Fehér M. – Békés V. (szerk.): *Tudásszociológiai szöveggyűjtemény*. Typotex, Budapest
- Marx, K. (1981): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből [Párizsi kéziratok]*. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei (MEM) 42. köt.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 41–155.

- Marx-Dén K. (2021): Az afroamerikai szociológia és a korai amerikai társadalomtudomány. In: Pál E. (szerk.): A tudomány keretei. Tudománytörténeti tanulmányok. Opitz, Budapest, 41–66.
- Maus, H. (2007): *A Short History of Sociology*. Routledge, London, New York
- Mauss, M. (2000): *Szociológia és antropológia*. Osiris, Budapest
- Merton, R. K. (1968): The Matthew Effect in Science. *Science*, 159(3810): 56–63, DOI: 10.1126/science.159.3810.56
- Merton, R. K. (1978): *Science, Technology and Society in Seventeenth-Century England*. Humanities Press New Jersey
- Merton, R. (2002): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Osiris, Budapest
- Morel, J. (2000): A szociológia és a szociológiák. In: Morel, J. (et al.) (szerk.): *Szociológiaelmélet*. Osiris, Budapest, 293–312.
- Nagy E. (1996): Szociológiatörténet: a szociológia története (Saád József: Magyar szociológiatörténet: minek a története? c. dolgozatához). *Replika*, (23–24): 191–199.
- Némédi D. (1996a): Minek a történet? *Replika*, (23–24): 173–181.
- Némédi D. (1996b): Durkheim. Tudás és társadalom. Áron Kiadó, Budapest
- Némédi D. (2002): A szociológia egy sikeres évszázad után. *Szociológiai Szemle*, 12(3): 168–182.
- Némédi D. (2004): A kabil paradigma. *Szociológiai Szemle*, 14(3): 25–35.
- Némédi D. (2005a): *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Napvilág, Budapest
- Némédi D. (2005b): Durkheim és az „erős program” a tudományfilozófiában. In: Fehér M. – Békés V. (szerk.): *Tudásszociológiai szöveggyűjtemény*. Typotex, Budapest, 133–160.
- Némédi D. (2008a): Bevezető megjegyzések. In: Némédi D. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Napvilág, Budapest, 321–323.
- Némédi D. (2008b): A szociológia problémája – ma. In: Némédi D. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Napvilág, Budapest, 15–65.
- Némédi D. (2009a): Durkheim és a tudományos cserék. *Szociológiai Szemle*, 19(1): 4–15.
- Némédi D. (2009b): A szállodakulcs, avagy a szavak és a dolgok – no és az emberek. *BUKSZ (Budapesti Könyvszemle)*, 21(1): 63–72.
- Nisbet, Robert A. (1993): *The Sociological Tradition*. Routledge, London, New York
- Pál E. (2007): Talcott Parsons: rendszerelmélet és organicizmus. *Szociológiai Szemle*, 17(3): 96–118.
- Pál E. (2013): Mi a baj a szociológiával? *BUKSZ (Budapesti Könyvszemle)*, 25(3): 273–277.
- Pál E. (2015): *A viktoriánus Anglia: Tudomány és társadalom*. ELTE – Eötvös, Budapest

- Pál E. (2019): Simmel Amerikában: az idegen és a marginális ember. Replika, (112): 63–76. DOI: 10.32564/112.7
- Pál E. (2021): A tudomány keretei. Tudománytörténeti tanulmányok. Opitz, Budapest
- Price, D. de S. (1979): Kis tudomány – nagy tudomány. Akadémiai, Budapest
- Ritzer, G. (ed.) (2003): The Blackwell Companion to Major Classical Social Theorists. Blackwell Publishing, Malden
- Saad J. (1996): Magyar szociológiatörténet: minek a története? Vázlat a magyar társadalomtani-szociológiai gondolkodás 1945 előtti történetéről. Replika (23–24): 161–171.
- Sarton, G. (1952): History of science. Harvard University Press, Cambridge
- Schütz, A. (1984): Az idegen. In: Hernádi M. (szerk.): A fenomenológia a társadalomtudományban. Gondolat, Budapest, 405–413.
- Simmel, G. (1973): Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Gondolat, Budapest
- Shapin, St. – Schaffer, S. (1985): Leviathan and the Air-Pump. Hobbes, Boyle, and the Experimental Life., Princeton Press, New Jersey
- Somlai P. (1999): A szociológia születése a tizenkilencedik században. In: Felkai G. (szerk.): A szociológia kialakulása. Új Mandátum, Budapest, 13–21.
- Szabari V. (2008): A tudománykutatás paradigmái, In: Némédi D. (szerk.): Modern szociológiai paradigmák. Napvilág, Budapest, 465–518.
- Szabari V. (2009): Bourdieu és „a tudomány”. Replika, (67): 79–98.
- Szacki, J. (1979): A History of Sociological Thought. Aldwych Press, London
- Szacki, J. (1985): Szociológiatörténet és önálló szociológiai elmélet. Szociológiai Figyelő, 1: 38–50.
- Szegedi P. (2013): A tudomány és a társadalom kapcsolata és az erről alkotott kép az ókortól a XIX. századig. In: Ropolyi L. (2013): Bevezetés a tudományfilozófiába. ELTE, Budapest, 76–107.
- Swingewood, Alan (1991): A Short History of Sociological Thought. Macmillan Education, New York, DOI 10.1007/978-1-349-21642-0
- Takács E. (2008): Közös kaland? A szociológia és a történelem(tudomány) viszonya Franciaországban a 20. század utolsó harmadában. In: Némédi D. (szerk.): Modern szociológiai paradigmák. Napvilág, Budapest, 325–379.
- Tóth Z. (2006): Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról. In: Bódy Zs. – Ö. Kovács J. (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Osiris, Budapest, 57–112.
- Touraine, A. (1977): The Self-Production of Society. The University of Chicago Press, Chicago
- Weber, M. (1995): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Cserépfalvi, Budapest

- Weber, M. (1998a): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In: Weber, M.: Tanulmányok. Osiris, Budapest, 7–69.
- Weber, M. (1998b): A tudomány mint hivatás. In: Weber, M. Tanulmányok. Osiris, Budapest, 127–155.
- Wessely A. (1986): A tudásszociológia mint interpretáció-elmélet. Janus, 1(3): 11–35.
- Weinberg, A. M. (1961): Reflections on Big Science. M.I.T. Press, Cambridge
- Winant, H. (2007): The Dark Side of the Force: One Hundred Years of the Sociology of Race. Calhoun, C. (ed.): Sociology in America. A History. The University of Chicago Press, Chicago and London, 535–571.

* * *

SZABARI VERA szociológus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Intézetének habilitált egyetemi docense. Fő kutatási területei: a 20. századi magyarországi szociológia története, tudányszociológia és társadalomelmélet.

■ ■ ■ A SOROZATBAN MEGJELENT KÖTETEK ■ ■ ■

1. Albert Fruzsina: Emberi kapcsolatok. *A személyes kapcsolat-hálózatok szociológiai szempontú elemzése*
2. Czibere Ibolya: Egyenlőtlenségek a vidéki társadalomban
3. Csizmady Adrienne: A városszociológia alapjai
4. Elekes Zsuzsanna: Rizikó-magatartások epidemiológiai megközelítésben
5. Kovách Imre: Vidékszociológia
6. Krémer Balázs: Kisebbségpolitika. *Szempontok a kisebbségek társadalmi helyzetének és a kisebbségpolitikák értelmezéséhez, magyarázatához*
7. Murányi István: Fiatalok állampolgári szocializációja
8. Nagy Terézia: Differenciáltan a migrációról. *Migráns életek, élethelyzetek és a migráns élethelyzet keretei*
9. Sik Endre: A migráció szociológiája 3.0
10. Sik Endre: Traktátus a társadalomtudományok kutatási módszereiről gondolkodók számára
11. Szabari Vera: A történet szociológiája – *Kontextus és reflexivitás a szociológia örökségének feldolgozásában*
12. Szarvák Tibor: Adalékok a társadalmi felzárkózás szociológiájának értelmezéséhez. *Közösségi és egyéni szerepek, társadalmi meghatározottságok a vidéki Magyarországon*
13. Szalma Ivett – Takács Judit: Családszociológiai mozaik

ISBN 978 963 615 011 2

